

С.С. Кар. 2.
Э-77

Кар. 22/2

ЭРИККЕНЛАНЫ
КЪАЗИЙ-МАГОМЕТ

айна

ЭРИККЕНЛАНЫ КЪАЗИЙ-МАГОМЕТ

АЙНА

Хапарла бла очеркле

Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бёлюмю
ЧЕРКЕССК, 1981

С (Кар.)2

Э 77

кар. 2212

ХАЛКЪДА ДЖЮРЮГЕН ХАПАРЛА

Шонтукъ акка

Хар элде, хар тийреде оноу эте билген, халкъ ючюн джан аурутхан, джигитлиги, болгъан адамла боладыла. Ала алай кёб да болмайдыла. Аланы бири да Шонтукъ-аккады. Тенглик этген, халкъы ючюн керек кюнде джетген да Мударланы Таукъанды. Аланы биринчи джаулары да Къадохланы Къады афендиди.

Бу афенди тюрлю-тюрлю абала киеди, тюрлю-тюрлю джаулу-бишли хантла ашайды. Барды аны тюбюнде чыммакъ-акъ хорасы. Ол тёбен тийреде эки къатын бла бир саулукъ ийнек асырайды. Огъары тийреге чыкъса уа, онбеш джылгъа чыкъгъан джаш бийчени къатына олтуруб, тюблю-башлы мийик юлледен къарайды. Къадох улу байды, билими да хузум болмаз. Алай а аны эл сыйлысы Шонтукъ-акка кёрюб болмайды, джамагъат аллында уялтхан да этеди. Болур аны да бир дерти. Ол болмаса, уллу афендиге киши къатылалмайды. Ол а, халкъны джыйылгъан джерине чыгъыб, айтырын айтыб къояды:

— А, марджа, джашла, Къадох улу къоду чакъырады, юйюнде кеси джангыз къалгъан къошкъаш бийчеси кеси аллына кычырады.

Джетигиз аны мийик юйюне. Тагъыгъыз манс джибни юйню ара аркъаууна. Атыгъыз кеси къалгъан бийчени кёзлерине ау, ашырыгъыз да юйюне, тартыгъыз манс джибден. Ол заманда харам ырысхы ичине оюлур, зор бла келген къатынчыкъ да бир къатынсыз къалгъаннга джарар. Къадох улу да бир джукъ ангылар, — Шонтукъ-акка ол кюн афендини кесине къоду кычыртыб межгитде, джашланы ийиб, юйюн ойдуртханды.

Таулула Шонтукъ-аккагъа не заманда да разыдыла. Олду аланы тыш джауладан, ич къан ичгенледен къутхарыргъа кюрешген. Олду къоркъа билмеген. Олду байлагъа, бийлесе, афендилесе джалынмагъан. Олду элни, джамагъатны айтханындан а чыкъмагъан. Аны ахлулары, таулула да, ол не айтса, анга ёрге сюеледиле. Къадох улу кесин сакълаб, супучукъ этиб, халкъгъа кесин алай кёргюзюб, ёмюрлеринде ишлеб баш тутхандан сора башха хыйла билмеген, кишиге хаталары болмагъан аз халкъчыгъына джауланы бошлаб тургъанды. Ол аланы тахсаларын бериб, кёб джарлы ананы джылатханды, кёб сабийни ёксюз этдиртгенди, къартла бла кызланы джалан аякъ этдиртиб, узакъ кёзкёрмезге джесирге сюрдюргенди. Шонтукъ бла Таукъан тышындан келгенлеге джер, мал бериб, кеслерине къошхан эселе, Къадох а алтыннга сатылыб, кесини миллетин тышына сатханды. Ол тюрклюлени, кызылбеклени, башханы да тар ёзеннге бир талай джолда бошлагъанды. Хар джол сайын да Шонтукъ бла Таукъан джетиб миллетлерин кыйынлыкъдан къутхара тургъандыла.

Алай болгъанлыкъгъа, аманлыкъгъа уста
Къадох, быланы ары-бери кетгенлерин мараб,
артыкълыкыны алай бла эте да тургъанды.
Арт алада, халкыны тилегин тындыра,
къарачайны джигит уланы Шонтукъ, малын
да къоратыб, ёзенден чыкъмай тохтайды. Тар
ёзенде ман кютген, баш кечиндирген а алай
тынч болмагъанды. Халкы байлыкъдан эсе
багъалы болгъанды. Къадох да эришеди, ант
этеди да, чынг артында, была къарыу этал-
мазча, Найыбны уллу аскерин келтиртеди...
Сора, сагъыш этигиз, Шонтукъ Къадох афен-
диге илинмей не этсин.

Афенди Найыб аскерни чакъырыб келген
сагъатында, Шонтукъ аны аллына чыгъа,
быллай сёзле айтады:

— Къарыусуз нек болгъанса? Ауругъанын-
затынгмы барды? Къачан эсе да шорпа
башы сюртюлген къара бетинг къызыл болур
орнуна, агъаргъанды?! Хариб, миллетинге
джарый болурса.

Къадох бир джанына секирип къайгъыгъа
киреди, Шонтукъ ызындан сюреди.

— Кечем да къарангы, кюнюм да къара-
нгы, мен аллай джашауда джашайма. Бутла-
рым топал, кёзлерим сокъур, жарыкъ дун-
яны татыуун билмегенлей, ашымы ашайма,—
чегет бауурну къотурлары бла ёрге таяна ба-
рады Къадох.

— Къой, этме алай, къайыт ызынга, къай-
тар аскерни да келген джерине. Джашауну
иги этерикле уа: сенсе, менме, олду, буду,
аладыла. Сен сокъур да, топал да тюлсе, сен
адам къан ичерге излеген къарт самырса.

Миллетинги кёб кыйнагъанса, энди тюшюн, сеннге да бир кечмеклик болур. Алай болмаса, бизде да тёжум кяалмагъанды. Сен бизни кырыдырса, биз да сеннге иги этмезге болурбуз, — ангылатыргъа кюрешеди Шонтукъ.

— Отда бир кере кюйген эмен агъач экинчи терек болуб ёсерик тюлдю. Мен анга ушайма.

— Отда кюйген эмен агъач жанлары болгъан адамланы джылытхан этгенди. Ол аланы кюуандыргъан этгенди. Сен а адамланы кюуандырмайса, сен аланы джылатхан этесе.

— Мен оюлгъан каягъа ушайма.

— Сен анга да ушамайса. Оюлгъан каяаны ташларындан юле, баула ишлерге боллукъду.

— Мен анасыз, атасыз, джууукъсуз кяалгъан ёксюз сабийчикге ушайма...

— Сен кяанчыкъ гатчайгъа ушайса!!!

Къадох улу, ызындан кюуугъанны сёз бла булджутуб, аууб кетерге башлайды. Болмайды. Къайытмайды. Узайгъандан узайыб барады кяан ичген, кяантулукъ сатлыкъ. Шонтукъ ангылайды кесин сёз бла алдатханын. Къадохну этген артыкълыкълары аны кёз аллына чыгъадыла. Ауушну ол джанында уа джау аскер джууукъдан джууукъ кириб келеди. Къадох а, джол уста болургъа, аланы алларына ауаргъа дыгалас этеди. Шонтукъ джез башлы садакъны кяабындан чыгъарады. Сатлыкъ энди бир силкинсе, ары ауады деген сагъатчыгъында, садакъ хауада джюзеди,

Къадохну туюкю къоллары джюрек ауузунда
садакъгъа къадалгъанлай, алтынлары кёз
аллына чыгъа, кёзюне кёрюне, туюбу кёрюн-
меген къаядан кетеди...

Шонтукъ андан ары аллына атламады. Ол,
Къадох афснди айтыучу сёзлени къайтара,
ызына саркъыб башлады. «Сен таулуса, на-
мыслыса дейсе, мен таулу да тюлме, намыс-
дан да хапарым джокъду: таб тюшсем, урлай-
ма, уятым джокъду, алтын болса, не аман-
лыкъдан да тыйылмайма, юреннгеним
алайды да, кесими тыялмайма. Мен намазгъа
ийилгенлигиме, бир суураны толусу бла айтал-
майма, къайдан бир затчыкъ тюшерини сагъ-
ышын этген болмаса, ораза тутуб а кесими уа
джарсытмайма...»

Тангны джарыгъы Минги Тауну тёппелерин
джарытхан заманда Шонтукъ-акканы оноуу
бла бир талай джаш, юй башлагъа миниб,
къоду кычырадыла. Аланы тауушлары ки-
риш къаялагъа джетиб, ызларына тюрленмей
къайытадыла:

— Къарачайны джигит уланлары, Къадох
афенди энтда бир кере сатханды бизни!
Таулу уланла, бычакъланы джити этигиз,
Найыб аскерни аллына чыгъыгъыз! Тиймесе-
ле, тиймезсиз, тийселе, аямазсыз: биз алагъа
джаулукъ бла бармагъанбыз, ала бизге кел-
гендиле. Ата джуртубуз, тауларыбыз, ана-
ларыбыз, эмчек аналарыбыз, эгечлери-
биз, сабийлерибиз сакълансынла!!! Ариу-
лукъ болса, туздам ашатырсыз. Алай
болмаса уа, къан ырхымла чайнатырсыз!
Энди бизде да къалмагъанды тёзюм! Джан
алыуду, джан бериудю, тауларыбызны хар

ташын сакълауду. Туругъуз, заман болгъанды! — джамагъатны кьозгъайдыла.

Бу тар ёзенди деб айтмазса. Къарт да, джаш да кьозгъаладыла. Хар адам, эркек улан, кьолуна сауут алаллыкъ—бычакъланы, къамаланы, садакъланы джарашдырадыла. Шонтукъ бла Таукъан а джауну аллына туздам бла атланадыла. Джашла таулада ёсгенлери белгилиди: тюрлеринде атлары тесукъа этедиле. Тийре, эл кьолгъа алгъан болур, юслери-башлары джарашыбды. Таулуланы адетлерича кийингендиле: ичлеринден чилле туймели келеклер, аны тышындан тар къапталлары, аны тышындан хазырлы чепкенлери, аны тышындан азырмыр къара джамчылары, башларында чыммакъ-акъ башлыкълары, артмакъларында артыкъ болмазлыкъ азыкълары, къанджыгъаларында артыкъ сауутлары, сол джансюеклеринде къамалары, онг джанларында тапанчалары кёрюнедиле. Атлары сюзюлюб баргъан сагъатда джамчы этекле бла башлыкъ къанатла салкын аязчыкъда ислерин учуб баргъанча кёргюзедиле.

Аман Ныхытха джетгенлеринде, Шонтукъ, онг кьолун кёз башларына джетдире:

— Мен тюз таныяла эсем, алларында келген аскер тамадалары Найыбды, — дейди.

— Арабий, быланы джамагъатларында киши къалгъанмыды? Была аман келедиле, ат ёшюн этдириб кетмеге эдиле. Джапылары табсызды, — Таукъан къара аджирни ауузун тартады.

— Кёкюрегибиз джол болса да...

— Тар джолчукъгъа кенделен тюшербиз.

— Бирибизден ычхынсала да, бирибизден ычхынмазла.

— Амалсыз болсакъ...

Аскерни аллында келген кызыл башлыкълы бир джанына турады. Аскерден бир талай саубитген джаш айырылады да была таба тебрейдиле. Алда Шонтукъ туздам бла сюеледи, ызындан Таукъан къаманы тутханды. Быланы джолдан къоратмасала, джолдан ётер къарыу джокъду. Учу-къыйыры болмагъан аскерни аллы кесилгенди. Алда келгенлени экиси бирден уллу бычакъла бла, туздамны юсю бла узалыб, Таукъанны къамасын тюшюрюрге башлагъанлай, Шонтукъ, къаягъа сыртын тиреб, табаны бла кесине джууукъ атлыны тебереди. Ол да къатындагъына тирелиб, эки атлы да бир кесекчикге мийик къаядан Къобанига кетедиле. Аланы ызындан келгенле да тохтайдыла...

Найыб атны юсюнде кесин тохтаталмайды, къалтырайды. Аны узун мыйыкълары бири ёрге, бир энишге кымылдайдыла. Ауузун кысыбды, селешмейди, алай а ачыуланганы танылыбды. Аны ол болумда кёрген Шонтукъ-акка андан алгъа ауузун ачады:

— Джер юсюнде джаратылгъан адамлада, ол ким да болсун, туздамны юсю бла ётюб, къынгыр бычакъны чыгъармайды. Ол адет бизде болуб къалса бирди, ол адет сизде да барды. Ол адет хар миллетде да барды. Эшта, сен Найыб болурса?! Ой, кызылбек хоншула! Биз сизни аллыгъызгъа туздам бла чыкъгъанбыз. Биз сизге бир заманда да джаулукъ этмегенбиз, сиз да джаулукъ этерсиз деб

акъылыбызда джокъду. Алай а джалгъан, ётюрюк сёзле бла бир-бирибизге тик болмай-ыкъ, — андан ары созаргъа башлагъанлай, аны сёзюн бёле, бу да аскер тамада болур, бир омакъ кийинген джаш, кынгыр кылычын кюнде джылтыратыб, Шонтукъгъа чабады.

Къызыл башлыкълы, аны аллына кёнден чыгъа:

— Къара джамчылыла тюз айтадыла. Ким эркинлик бергенди, туздамны юсю бла атлай, джан алыргъа чабаргъа? Ашарыкъ бла чыкъмасала, бир иш эди. Къобан азыгъы болгъанла кеслери терсдиле: ала излеген джерлерине тюшгендиле. Иш анда тюлдю, иш... Айтханыбызны этмесегиз а, бизде да айыб къалмаз, — ол ойнагъан атыны ауузун тартады.

— Биз, ангылашынмай, бир-бирибизге тик сёлешмегенибиз иги болур. Сиз къайры келиб, кимлеге нелени сёлешесиз?! Сизге не керекди?! Биз сизге джол нек беребиз? Бизни юсюбюз бла башха джерге джол аумайды. Ауса да, иерик тюбюз: джаулукъ этерге бара эсегиз. Сиз кесигизни не кючлюге санаб келген эсегиз да, ийнаныгъыз, мындагъыла да джаугъа джаулукъ эталлыкъдыла. Сиз анга ажымсыз болугъуз.

— Сиз къарачайлыламысыз?

— Биз сорур орнуна, сиз нек сорасыз?

— Биз кючлюбюз. Кюч къайда болса, ол соргъан адетди.

— Бизни кючлюбюз болмагъанын къайдан билесиз? Артыкълыкъ бла кирирге умут этсе-

гиз, суююб айтабыз, джангыз биригиз ызыгъызгъа къайытмазсыз. Къартла юйдегилерин кёрмезле. Джашла суйген къызларына тюбемезле,— Шонтукъ туздамны Найыбха узатады.

— Да, бизге сизни уллугъуз, гитчелеригиз къаллай бир, уллуларыгъыз... къаллай бир,— быланы барын да санларын бергенди.

Къызыл башлыкълы да гоппаннга узалады.

— Ол сизге аманлыкъ эте эсе уа?!

— Ким биледи, алай болургъа да болур. Ол бизни аллыбызда болургъа керек эди да, кеси да келмегенди, кёрюнюр джапысы да джокъду.

— Ёхтем Минги Тауну тюбюнде джашагъанла хорланмайдыла. Не ючюн десенг, ала кишиге артыкълыкъ этерге излеб да чабмайдыла. Бизни адамларыбыз бош адамла тюдюле: биз мында магъадан къазыб, кесибиз сауутсаба этебиз. Ол себебден, джаулукъ эте келиб, туздамдан кёргенигиз иги болур. Биз келчибиз. Биз гюнахдан чыгъайыкъ, сиз суйгенигизни этигиз.

— Сора, биз уллу алданганбыз?!

— Бош алданмагъансыз. Сизни алдагъаны да билебиз. Ол, сизни огъай, бизни кёлу-бузгъа тюшсе да, аны кереклисин табдырыбыз.

— Аны бизге берирсиз. Алай а, туздамыгъызы да кёрдюк, бизни джашагъан джеригизге бир ийсегиз а, огъайыбыз джокъ эди.

— Къонакълыкъ да этейик, сизни тилегизни да тындырыбыз. Алай болмаса, сауутлу аскер танымагъан джерине кириб барса, биз алагъа джукъ ангылаталмазбыз. Бизни кеси-

бизге да иги айтмазла. Аны бла биргелей, биз сизге кимни тутуб беребиз?

— Сиз айтхан болсун. Биз да кишиге алай джаулукъ этерге излегенледен тюлбюз. Сизни да, бизни да къырдырыргъа излеген а кесигизни афендигиз Къадохду.

— Ол кесине этерни этиб къоймагъан эсе, дженгил заманда аллыгъызда болады, — дагъыда къызыл гыбыт бла бир къайнагъан айран, къызыл тарыдан этилинген нардуучукъла чыгъарадыла. Бютеу аскерни хар бир сауут кѣлтюргенине айланыб, ауузларын тийдиредиле.

Темирбет болуб келген къызылбашлыкъ аскер тамада джауча джумушайды да:

— Тюзю алай огъунакъгъа болур. Игиликге игилик! Аскер, атладан тюшюгюз! Алай а, бизни бу болумгъа джетдиргенни баш токъмагъы уа къама учунда болсун. Ол заманда сизге да тынчлыкъ, бизге да тынчлыкъ.

— Сыйлы къонакъланы тилеклерин толтурмай а....

Уллу аскер атладан тюшюб, он атны бирге-бирге къантарадыла, кеслери да бет-къол джууа, солургъа чачыладыла. Тѣгерек шош болуб, хар зат рахат болгъандан сора, Найыбны аскерини ичинден бир кычырыкъ-хай чыгъады. Ол а неди десенг, кѣз ача айлана баргъаиг аскерчиле, къаядан кетиб, болгъаны чачылыб тургъан Къадох афендини алыб келедиле.

— Ма, бу эди бизни бери кыйнагъан. Сюй-сегиз, оноун сиз этигиз, алай тюл эсе, муну оноун биз этейик. Бу бизден кѣб алтын кьо-

ратханды, — Найыб кынгыр бычакъны чыгъарады.

— Бу бизден да сизге бек артыкълыкъ этгенди. Биз бир да кыуруса да юйюбюзде, тауларыбызда турабыз. Ол сизни огъунакыгъа болсун. — Шонтукъ джийиргениб кыарайды ёлюк таба.

Кеслерин кёб сакълатмай, кыарачайны джигит уланлары джетедиле, кыурманлыкъла этедиле, Кыобанны джагыасы учадан, сырадан толады, Кызыл гыбытлада да хамешили айран кыайнайды, эки кыулакълы гоппанла да тизилгендиле. Найыб, кыара мыйыкъларын бура, баш джартыны кемиреди. Шонтукъ а джауорун кыалакъланы бир кере сыдырыб, ауузуна бир джолгъа кыабады. Аскер тамада, бир талай гоппан тары бозадан сора, Шонтукыгъа кыараб туруб:

— Ай-ай! Кыадох бизни кыырдырыб кыоя эди да, — дейди.

— Сизни насыбыгъызгъа, бизни басымлылыгъыбыз, — деди бу да.

Ала андан ары тар ёзеннге кирмей, бир кыаууму кыара джамчыла да кийиб, кыайдан келген эселе, ары атланадыла. Ол кюнден сора ала кыарачайлыла бла шох боладыла...

Джалгъан шагъатла

Тар ёзенни башын булутла да басдыла, таякъ джангур да озду, суу джагыада юйлени Кыобан да арбазларына дери толтурду. Бир джайгы кюнню ичине табигъатны кыудрети кёб затны кергюздю. Анда кыаллай бир кюч

болгъанын къарыусуз джюрекlege танытды. Таулула юреннгендиле да эслемейдиле ансы, бир заманда кюнбетлени исси кюн къууурду, бир заманда сууукъ кыш чегет бауурланы бузлатды, бир заманда суу ызы бла тизилген юйлени Къобаннга алдырды, бир заманда, биченликле чайкъалыб чалдырды, бир заманда, сабанла битдириб, ач къарынланы тойдурду, биягъы кюн джарыкъ таякъларын бошлаб хар джанны къууандырды, — быланы бары бла да табигъат танышдырды.

Къыяманы аллай бир айланган кюнюнде, эки тенг уллу кертме терекни туюбуне кысылыб ушакъ этедиле. Экиси да узун сюекли къатангы адамладыла. Бирн кызыл къанлы, чырпа бёрклю, джассы белибау бла белин къаты тартыб, бир кесек энишге бююлерек болуб, тенгине тынгылайды. Экинчиси уа, ёре боккасына да къолун дженгил узата, джел алыб кетеди дегенча, акъ башлыгъыны да къанатларын сыртына силдей, къара шинли, къочхар бурунлу—хар айтхан сёзюн табдырыб, тынгылагъан да эс бёлюрюн излейди:

— Алан, сен эсинги къайры болса да бёллюб, кесинги тынгылагъанча этгенлигинге, кёзлеринги башха джары сюзесе.

— Ёмюрюбюз бирге джюрюбюз, энтда мени халими ангылаялмай эсенг, мен сеннге не айтырыкъма. Айт, бир да къарама да, къулакъчарым сендедиле. Ийнан, хаман да башымы уа кымылдатыб тураллыкъ а тюлмс.

— Айтырым а олду — бизге бу джуртлада джашау къалмагъанды. Къайда болса да баш мадарыбызны бир кёрюрмю эдик? — Ахия Шогъайыбха кычыра эди.

— Мен сен айтханнга хома. Алай болгъанлыкъгъа, къайда да быладыла: таула, тюзле, чегетле, къаяла, суула... Сен башынгы ёрге келтюрюрге излей болурса, алай а къалайда да тюзлюкню табмайса, — аны айтханын алай ушатмайды Шогъайыб.

— Сора, къалай этебиз да, эртде къыз айтханлай болуб къалмайыкъ?

— Қъалай айтханды, хариб?

— Аны магъанасын ангылагъан алай тынч тюлдю. «Сени таба барама десем, бутларым къалтырайдыла, муну таба бурулама десем, кёлум булгъанады, тауларым таба къарайма десем, кёзлерим къарангы этеди, быланы бирин да этмейим десем, джаным джашаудан айырылады. Энди айт, къайсын этерге керекди?» Бизни чотубуз да алайды.

— Сен, не сюсенг, аны айт, мен а, джанымдан айырыллыкъ эсем да, тауларымдан а айырылаллыкъ тюлме.

— Майнама, энтда, къонгур айюча, аунай келе турады.

— Кёкню ачыуланнганына да бир къараса уа...

— Оллахий, билмейме не айтыргъа да. Бу адам, джин эсе да, хаман келеди, хаман кетеди, хаман джаныбызны орнундан тебиндиреди.

— Хай-хай-хай! Башынгы энишге эт! Бу джолдан сора муну атын да сагъынма.

— Алан, къулагъынгы бери джууукълашдыр. Сейирди аны айтханы. Сен мени къой да къой, кесинг а барлыкъмы эдинг?—Шогъайыб, бойнун созуб, Ахияны къулагъына шыбырдайды.

Ма, ол заманда, ол джунчуулу кюн, Аслан, къаяны башына чыгъыб, тууайлайды, Мекер джумдуругъун кенгден тутады, Хасан тишлерин агъартыб ачыуланады, Солтан а сюрюлюб баргъан джылкыны ызындан чабады. Ингир джууукълашханлыгына, джулдузланы къарар джапылары джокъдула. Къарангы уа къарангыды. Сандан бир, джюзюб баргъан булутланы ичинден, ай, бери къараб, ызына джашырылады. Джунчуу уллуду. Алай а Ачей үлү Ачемез, эмилик джылкыны тютюнлетиб, Науар Сыртына бура барады. Ол аны биринчи къабхын маллары тюрдю. Ол заманны табын табады: табигъатны ачыуланган заманында адамла къызбайла болгъанын биледи. Ол заманда не бек бегиген баудан да, не иги сакълагъанны аллындан да, аны эсине тюрсе, ол мал къоратмай къоймайды...

Ахия ёксюз еседи. Алай болса да атасыны джети къарнашы анга ёксюзлюкню кёрюзмезге кюрешедиле. Шогъайыб тенги да алааны биринден артха къалмайды. Ол да, аны биргесинден айырылмай, керекли сагъатында табылады. Кеси да Шогъайыб тынч адамды, мал къулу адамды, таягъы нтни къансытмагъанды. Ачей үлү Ачемез а Ахияны атасыны къарнашыды, Шогъайыбны уа ана къарнашыды. Ол быланы не бек сюрсюн, не сюрмесин: ол быланы бир-бирде быда сюрмеген джумушха да джортдурады, Джашла тынч джашладыла. Ол, быланы халилерин билиб, этдирген иши тыныб бошаса уа, аллай чауулу, аллай адам тёмезлик, аллай адамсызлыкъ ишни уа кишиге кесинг да айталлыкъ

түөлсе. Бу эки таулу, къайдан кеслерин хор-латхан эселе да, кече-кюн болмай, сагъыш-дан башларын тазалаялмайдыла. Джашла уа, анга тубериклеринден къоркъуб, андан жанлагъанлай, юйлерине джыйылмагъанлай, кеслери кеслеринден тартынганлай, кеслери кеслеринден джийиргенгенлей айланадыла. Таб, бир-бирине тубешселе да, аны сагъынмай, андан, мындан келтириб, тубсюз-башсыз сёзле бла ушакъ этедиле. Алай бол-маса да, тюзюн айтыб къояргъа, аны джюз къулагъы барды, бири эшитиб къояр деб, къоркъагъан этедиле. Халкъ суюген тауланы, таза хауаны да бу экиси Ачей улу Ачемез ючюн суюмейдиле. Кеси да ол табигъат бол-гъанны къатышдыргъан сагъатда чабыуул этеди. Бу джарлыла да андан къоркъуб, керт-ме терекни тубюне кысылыб турадыла, жангур да джел къатыш юслерине къуа тургъанлай.

Ачей улу Ачемезни чыкъмагъан джери джокъдү. Алай болгъанлыкъгъа, аны киши туталмайды. Ол сурген малларын бир Грозныйге ётдюрюр, бир Нальчикге къоратыр, бир Владикавказда сатар, бир Баталпашинкеде джояр. Андан ачханы фаэтоннга джюклеб келир. Мындан хорагъа миниб сюрюр, нени сурсе да. Ачей улу заманын ары-бери да бош иймейди.

Ачей улу Ачемез къарнашындан туугъан бла эгечинден туугъанны табады дорбунда да:

— А, джашла, къайда, сакълачыгъыз бу малланы, мен энтда бир къауумнү джетдиргинчиннге,—андан ары созмай кетиб къалады.

Боран борайды, джел сызгырады, юслери джалан джашланы болгъанлары джызылдайды. Аны бла а къалгъа эди, бир заманда иелери джетиб, къундуз ийлеулерин бердиле да, кеслерин да байладыла, малларын да сюрдюле да кетдиле. Танг ата, джетеди Ачей улу Ачемез. Ол а башха тюрлю ийлейди: аланы байланыб тургъан джиблери кеслери юзюлгюнчюннге дери туюеди. Джашла, къанларына боялыб, онгсуз болгъанларында:

— Сизни мен адамгъа къошдум. Сиз энди адам болурсуз. Ансы, эркишилигигиз джокъ эди. Къыйыным да кетди, билеклерим да аурудула, алай болса да сиз меннге узакъ адамла тюзюз, къачан болса да сиз да меннге бир джарарсыз, — бюсюреуню кесине тартыб, сууукъ дорбунда атыб кетеди.

— Ала аслам эдиле, — деген болмаса, башха джууаб эталмайдыла джашла.

Ала алай бир талай джолда ийленгендиле. Андан сора уа, къачыб къутулалмасала, не айтса да, айтханындан чыгъалмайдыла. Ол кеси да, сюеги, къарыуу да быладан артыкъ айырылмайды. Алай а къоллары шыбылача тиедиле, аямайдыла. Сора была джалгъан шагъатла болмай не этерикдиле...

Биягъынлай боран-гылан этеди. Ачей улу Ачемез, къуш учханча, джашлагъа джетеди. Атындан да тюшмегенлей:

— Джюз ат, эки джюз тууар, минг къой къутхаргъанма. Аланы бирин къоймай, Тау артына аудурургъа керекбиз. Сиз джаяулай, мен ат бла. Къойлагъа джаяула болмаса, боллукъ тюлдю. Қийине да айланмагъыз.

Джашланы ашаргъа, кийинирге да кьоймай, ат бла кьуууб кетеди.

— Аякъларыбыз сыдырыладыла, ауушну сууукъ джели джиклерибизден ётюб барды,—джашла тилекчи болуб кьарайдыла.

— Мен сизни не ючюн юретгенме деб турасыз! Сиз неге да тёзюмлю болур ючюн!..— кьыджырагъап болмаса, джазыкъсынмайды.

Алай бла ол джолда, ол кьадар малны аудуруб кетедиле. Ол джол да кьутуладыла. Бир кече уа, джашланы хапарлары болмай тургъанлай, Ачей улу Ачемез джашла ишлеген кьошха салыб келеди да, дунияны ариуун айтыб, ала анга джалгъан шагъатла боллугъун излейди. Ала уа ол не болгъанын да билмейдиле...

Таурухдача учады Ачей улу Ачемезни аты. Джоппучукъ болгъандыла Бёденеланы джылкылары. Алай болгъанлыкъгъа, бу джол аны джолу алай болмайды. Бир талай джылкычы аны къая башында кьуршалайдыла. Ол, ранны эслеб, аты бла ары киреди. Ала да, ычхындырыб кьоябыз деб, ызындан тизиледиле. Джылкычыла бир талай джылны тургъан джерлерини халисин биле эселе да, Ачей улу Ачемез, аланы къая ранда кьоюб, кеси таша бёлюннгени бла къая тюбуне тюшюб, джылкыны да сюрюб тас болуб кетеди. Ол барыучу джерлеге барыб излейдиле. Алай болгъаны ючюн ол да джокъ. Джашла уа аны таныйдыла, кёзлери бла кёрюб, кьоллары бла тутаргъа аз кьалгъандыла. Аманлыкъчы амалгъа да уста болады. Ол, Бёденелери кьозгъалгъынчиннга, аланы кечиб кьоймазларын билиб, аланы кеслерин тёреге береди.

Джалгъан шагъатлашы ичинде Ахия бла Шогъайыб да бардыла.

Барады алда Ачей улу Ачемез. Аны ызындан да—къалгъанла.

— Ахия, сен Бёденелени джылкыларын сюргенлени кёргенми эдинг?—деб, джолда кетиб бара тургъанлай, Ачей улу Ачемез со-рады.

— Сен, Шогъайыб, кимле болгъанларын таныгъанмы эдинг?

— Танымай а, тизиб берейим атларын: Аслан тамадалары, Мекер шапалары, Хасан бла Солтан джылкычылары...

Была огъай, къалгъан джалгъан шагъатла-ры да кёрмегендиле джылкычылары. Алай а, бу эки джаш бу джол шагъатлыкъ этерча болалмадыла: кёпюрден ётюб бара тургъан-лай, кёпюр оюлады да, ол джанына ёталмай-дыла. Къобан а эрши тукъум къобханды. Бу джашла сюдге джеталмагъанлыкъга, ха-парны чыкыгъанына кёре, малланы пелс-рине бир талай джыл бериб, узакъ Сибир-ге ашырадыла.

Бёденелары байланы тюл, аланы малларын кютгенлени. Ким этгени уа элге да белгили болады. Алай а, амма, андан не хайыр, ачха нени да этдиреди, замаинга кёре...

«Джюз эрли»

Кёб тиширыугъа бир эр да джетмегенлей, бу арыкъ къатынчыкыны джюз эри барды. Айхай, аллай бир эркишини уа хайырлары болса уа, хар бири кесине махтау излеген

болмаса. Алай а, анга олсагъатда да ийнан-
ныкъ болмазла, артыкъсыз да эркишиле: ала
арты аллына бола юреннгендиле да. Алай
болса да, тюзюн билирге уа суюбиз да сую-
биз.

Юнюс таулу джашчыкъды. Кеси да юйде-
гини эм гитчесиди. Аны бла да къалмай, аны
анасы аны тилсиз болуб табханды. Ата-
ана уа аллай сабийни артыкъ айырыб бек
джазыкъсынады, бек суюди, анга къалгъан-
ладан айырыб эс бёле, кёз-къулакъ болгъан-
лай турады. Аланы къынынлары тас болмайды.
Ол ёседи, уллу болады, къартларын разы
этеди. Кеси уа малны да ауузундан чёб
юзмеген тынч адам болады. Муссос а, аны
уллу къарнашы, мюлкге оноу этеди. Айтыб
къояргъа, ол джанын джарсытмайды, чык-
ны чыкдан алмашдырмайды. Ол къарна-
шына да иги болады. Кесини тирилиги бла ол
гитче къарнашына джамагъатны ичинде сай-
лаб, не джаны бла да анга таянчакъ болур
деген акъылда, къолу уста, халиси иги, кеси
ариучукъ бир келинчик келтиреди. Джигер
тиширыучукъ, келир-келмез, айла бла къубула
турмай, джамчы, чепкен этиб, къайыны бла
эрин джасандырады, Артыкъсыз да, эри уа
ууалады омакъдан. Ол малланы ызындан та-
якъны да алыб баргъанлай кийген кийимлени
бир къауум бир элчи джашла той-оюннга да
киялмайдыла. Ол огъай эсенг, ауузу сёлеш-
меген эркишини къоллары сууукъ болмаз
ючюн, юй бийчеси джабышмакъ таякъны къол
тутхан джерине джюн къоллукъчукъ къаб-
дыргъанды. Юнюс ууалады-ууала, кёзю-башы
да джарыбды, бир-бирде, ауузу сёлешмеген-

ликге, эринлерин кымылдатыб, нени эсе да джырлагъан да этеди. Аны къанатлары уа керилибдиле...

Заманланы бир заманында Юнюс бла Дёмме-кызына суу-суратлача эки эгиз кызычкы тууадыла, кыуанч уллу болады. Айтханлары керти эсе, ол кыуанчда кызычкылананы анасы, джатыб турмай, эрлей ёрге кыобуб, Юнюсю андан да бек кыуандырыр ючюн, джумушун кеси этиб, кыонакыларын кеси ашыргъанды, дейдиле. Анга да ийнаныргъа боллукъду: ол аллай бир джигер тишируу болгъанды. Ол, абсынына, джууукъ адамлагъа болушхан бла кыалмай, арлакъ адамлагъа, тийреге да болушханлай тургъанды.

Айтханыбызча, Юнюсю эки кызычкы болгъанды. Аны уллу кыарнашы Муссосну уа бир-эки деб онбеш сабийи барды. Ол балаланы да бирин кёрсенг, кыалгъанланы да сормагъанлай танырыкыса: бары да бирчачыкыла, уллубурунчукыладыла, кёзлери-кыашлары уа кыап-кыарачыкыла, мангылайчыкылары кенгчикле, чашчыкылары бурмачыкыла, кийгеичиклери да Дёмме-кызыны кыол ызы, бирча ариучукыула, бирча кирсизчикле.

Эки кыарнаш да бир юйде турадыла, алкыын айырылмагъандыла, отха-суугъа да бирге кыарайдыла. Мюклери, ырысхылары барды: Муссос оноуну таб этеди, Юнюс чыкны тайдырмайды, кюндюз малланы кютеди, кече уа гёзет этеди. Юйде да алайды. Муссосну юй бийчеси тёрде олтурады, юй джумушну уа Дёмме-кызы толтурады. Уллу юйюрню ауурлугъу уа гитче кыарнаш бла гитче келинге джетеди. Кым да ишни биширген

сау болсун, малла джарсымайдыла, юй аз-майды, ол кирсизди, хар бош затчыкъ да ор-нуна джарашыбды. Келген къонакъ, хоншутийре уллу бюсюреу этедиле. «Аман къарнашдан эсе, иги тенг игиди» дегенлей, была кёблени разылыкъларын табадыла. Ма экинчи кюню джангур тохтаусуз джауады. Кёб юйдеги, эшикге чыкъмай, терезеледен къарайдыла. Бары да этала болмазла, алай, бир къаууму уа, акъ башлыкъланы башларына къаты тартыб, къошладан къатыкъ келтиредиле къабакъгъа, бир къаууму да къошлагъа мюрзеу чыгъарадыла.

Бир кюн а, алай джаш адамгъа да ушамайды, башы гыламыла байланган бир эркиши, къошдан улоуланы джюклеб келе тургъанлай, аны бир улоуу батмакъгъа батылады. Киши кёб кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа, не этеди да чыгъаралмайды. Улоу, а батхандан бата барады. Джангур да кесини ишин этеди. Неге эсе да тюрт-мюрт эте тургъан Дёмме-къызы киши бла улоуну болумларын эслейди. Ол ары-бери къарайды. Алай а башха болушлукъ болмазлыгъын ангылагъанында, бир уллу къурукъну да алыб барады. Ал бурун къурукъну улоуну арт джаны бла балчыкъгъа салады, аны ызы бла агъачха миниб, улоуну юсюнде ауур джюгюн джерге тюшюреди. Аны этиб бошагъанындан сора, таулу тиширыу, къурукъну улоуну къарын тюбю бла ол джанына ётдюрюб, кишиге бир къыйырын тутдурады. Алай бла улоуну ёмюрю чыкъмай къалыр джерден чыгъарады...

Къызчыкъла джетгенден сора, Дёмме-къы-

зышы оноуу бла была башха юй болургъа излейдиле. Ала кеслери айтыб билдирирге тартынадыла. Алай а бир кюн, джууукъну-теггичи чакътырыб, болумлусуча джарашдырыб айтадыла. Алай болгъанлыкъгъа, тарт-кес, урджыкъ: Муссос унамайды, не мюлк бермейди, не кеслерин джашаргъа къоймайды, не тюз кишиле къатышырларын излемейди. Иш алайгъа кетгенинде, баргъан келечиле, ызларына къайтадыла, быллай джууаб эшите:

— Арабий, сиз менден бек сюе болурмусуз мени къарнашымы? Сиз, ангылагъан хоншула болгъанлай, былайчыкъда бир затчыкъны ангыламайсыз. Мени джанымдан суюген къарнашым тилсизди. Келинимди да — бир джастиширыуду. Сабийлери уа кызчыкъладыла. Сагъыш къалай эталмайсыз, сора ала уллу мюлкю, малны къалай, къайда джюрюталлыкъдыла? Ала да бизни ышыгъыбызда кечинедиле да, аны дамы кызгъанасыз? Аланы арт джашауларына сагъыш этмей айта-сыз, — Муссос ташдан, агъачдан кёлек киеди, аланы тилеклерин а толтурмайды. Арт алада уа, хоншула, тийре джууукъла да Муссос джанлы болуб къаладыла. Ала, хар бири, Ёзденладан киши, дагъыда башхала да Муссосну разы этер ючюн, Дёмме-къызына оноу этедиле. Хар кюнюне бир онусу келе болур. Алай болгъанлыкъгъа, Дёмме-къызы, ала бла кычырыб даулашмагъанлыгъына, оноу этдирге уа къоймайды.

Алай бла да арадан бир талай заман кетеди. Бир жангурлу эртден а Дёмме-къызыны тюзюмю тауусулады. Ол алагъа аллында ариу айтады:

— Айыб этмегиз, мен сизни бла сёлешмей, тил гутуб турургъа керек эдим. Сагъыш сиз да этигиз: биз да бир юйюр шойбуз да, биреуге джюк болгъандан эсе, кеси кесибизни тутсакъ иги тюлмюдю? — билгенича, арну айтыргъа кюрешеди.

Ала уа:

— Сиз къалай ангыламайсыз, сиз тиши-рыусуз, сизни сабийлеригиз эркиши ыру тюлдюле, эригизди да тилсизди, — дейдиле.

— Ол да алай эсе, ол да былай эсе, бирси андан да табсыз эсе, сора сизми тутасыз ала-ны? Малларын да, юйлерин да, сабийлерин да сизми тутасыз?! Хар кюн сайын, не зат бла болса да бир зат бла къыйнагъан болмаса, не бла джарайсыз?! Энди мындан ары бизни джазыкъсынган да этмегиз, оноу да керек тюлдю. Мен да закон табмасам, кёрюрсюз. Сиз меннге болушмадыгъыз, мени да уялтыб, кесигизге да джууаб этдирдигиз, — кеслерин тыялмагъанланы хыртха урады.

Юнюсю къатыны, кызчыкъланы аналары Дёмме-къызы, кызчыкъланы да къол-чукъларындан тутуб, уллу тамадагъа, Зукку приставха, барады. Аны аллын киши тыял-майды.

— Джюйюсхан Зукку, ма бу аллында стол бла тилейме. Башынга джый! Ангыламай къойсанг, сан этмесенг, сора, кесинге тамада деб турма, — тылмач да тутмагъанлай, ол ачууланыб келгени бла анасыны тили бла ай-тыб башлайды.

Зукку пристав къарайды. Не кюлмейди, не ышармайды, не ачууланалмайды да:

— Бу не айтады? Бу кимди? Бу къайдан

чыкды? — ол төгерегине болушлукъ излеб кыарайды.

— Ой, сен тамадалыгынг бла кыуругъун! Ангыла! Ол башында тугюнг болмагъан кыутукъ башыга джый! Мени джюз эрим барды! Ала меннге бары да оноу этедиле, джугъума уа джарамайдыла. Мен алагъа тынгыларгъа суймейме. Мен кеси кесиме оноу этерге излейме.

— Бу, бу! — Башына бармакыны джетдиреди пристав.

— Сени! Сеники! — бу да бармагынг тийиреди башына.

— Бу алмастыны ары тас этигиз! — кычырады Дёмме-кызы.

— Я, мен не понимаю! — башындан тутады пристав.

— Я, мен понимаю! — эки кыулагынг джабады кыатан.

— Что?!

— Что?! Что?! Андан джукъ чыгъа эсе! Сенмисе тамада, менмеми? Акъыл ким юретирге керекди? — столну кыагъады Дёмме-Кызы.

Юнюсю кыызчыклары джылайдыла. Алай а, аланы аналары кыолларындан тутуб тургъан болмаса, джукъгъа да бошламайды. Кыатын, юню ичине кыарай келеди да, джангы киргенни эслеб:

— Тылмач, ауузунг кыабышыб кыалмагъан эсе, бир джукъ айт! Сен излеген джалынгы да берирбиз. Ол артында кыаллыкъ — алтын ачхачыкъ эсе, — бойнунда хызенин зынгыртады.

Ол, кюле-кюле, Дёмме-кызыны айтханын

бир кесек джумушатыб кёчюреди. Пристав да ышарады, башын ары-бери булгъайды, кёгерген бегн кызыарыб:

— Да, сора, бу гитче къатынчыккыны, бу къатангы тиширыучуккыну джюз эри уа къалай буллукуды?! Башына не эсе да болуб, не айтханын да билмей, сандырагъан эте болур.

— Барды джюз эрим!

— Башынга къарат.

— Да, тылмач, бу къалай ангыламайды, халкыгъа оноу этген оноучу?! Муну башы джокъмуду? Огъесе, сен ангылатыб айталмаймыса? Айт, джангыдан ангылатыб. Ангыласын, башын юйюнде къоюб келмей эсе. Мени эрим тилсизди. Аны тукъумундан болгъан эркишиле барысы да меннге оноу этедиле. Мени эрими орнуна ала кеслерин ышыб кюрешедиле. Ала меннге эр тюлдюле: юйлери башха, юйюм башха. Кызычыкъланы аталары ала тюлдюле. Аланы аталары Юнюдю. Мусос а къарнашыны мюлкюн, малын, биченлигин бермей кыйнайды. Къайтарыб тилейме: бу оноу этиле келген стол бла, Миколай патчахны столу бла! Берсинле быланы: тууарланы, атланы, къойланы, биченликни, юй хапчюкню, кългъан ууакъ-тюекни. Болду бары да мени эрим болгъанлары!!! Мени эрим ма бу кызычыкълагъа ушайдыц. — кызычыкъланы приставгъа тартады.

— Тюз айтады. Мен биринчи тюбейме таулу тиширыуланы ичинде быллай джигитине, быллай джитисине. Бир затын да къоймай бу тизгенлени барын да беригиз, — старшинагъа къагъыт джазады.

Тауджан бла асхакъ

Асхайды къарт къумукълу. Къарт десек да, эшта, алай къарт да болмаз: къара сакъалы болгъанлыкъгъа, бетинде джыйрыгъы, не башында акъ тюгю, не кёзлериини кёрмегенлиги джокъду. Къалай эсе да буту сакъатды, асхайды. Сыртында джюгю ауурду: эки саргъылдым артмагъы, бир хыбырт тери къапчыгъы. Бир къолунда да бир уллу акъ корзинакы кёрюнеди. Арыгъан болур, эки атлайды да бир солуйду. Сырты да сау болмаз, не ючюн десенг, тохтагъаны сайын сырт узунуна тырнакъларын джетдиреди. Тохтамайды, дагъыда аллына тебинеди, тёбен тийреден огъары тийреге чыгъады. Анда да джолу бола болмаз, ызына энишге саркъады. Аны бла да тынчлыкъ табмай, суу джагъагъа энеди. Кертиси бла да, бир талай тийреси болгъан элни къалайына къарасанг да, Къурман-къумукълу чокун-чокун эте айланыр. Тохтайды, солуйду, джюрюйдю, бир джерде мычыб кёрмезсе.

— Барды зырмыр чилле! Чий алтындан согъулгъан окъала! Барды къутине, лаудан! Кямар, туйме! Барды ышым баула, белибау. Алыгъыз! Алыгъыз! Алыгъыз! Боппа-бошунады! — тар ёзенни зангырдатыб къычырады Къурман.

Адамла чыгъадыла орамлагъа, сабийле минедиле буруулагъа, юй башлагъа, къартла къарайдыла босагъаладан, итле да юренгендиле да, чабмайдыла Къурманнга.

Тюздю. Анда харакет барды, аман да тюлдю, аламатды. Алай а багъалары уллуду. Къараб къоюгъуз, багъасын а чыгъарала

эсе асхакъ Къурман. Бир джаулукълукъ чилле юч тюмен бла эки къара сомду. Туйме бла кямар бир да багъадыла: бир хора ат, бир бузоулу ийнек, эки къозулу къой, бир къакъ къабыргъа, юч гюренке туз, бир темирли къызыл тары, беш кюлде бишген малчы гютдю, бир гоппан хамеши, эки тилкем тузлу бышлакъ, бир къара сом. Бир хора атны багъасы уа онюч тюмен болады, бузоулу ийнек а тёрт тюмен бла бир сом, къакъ къабыргъа уа джети шай...

Джюрюйдю Къурман, солуйду Къурман, тийре тийреде айланады Къурман, къычырады Къурман, джюгю уа тюрленмейди, не дженгил болмайды. Кеси уа он гюренкеге азгъанды. Киши аны иги затларын алмайды: багъадыла аны къутинелери, лауданлары, алтынлары.

Асхакъ Къурман суусаб болгъанды, тамагъы да тюрленгенди. Да, не этсин, хариб, аны башы элге тартса да, бутлары уа Къобаннга алыб барадыла. Чокун-чокун эте барады Къурман. Кёреди эрсиз Тауджан ауур джюклю, асхай-асхай баргъан къумукълуну. Къарамайды артына Къурман. Барады ол алда. Атлайды Тауджан артда. Тохтайды Къурман. Тохтайды Тауджан. Къурман ызына къараргъа онгсунмайды. Тауджан аны ызына къарарын излейди. Къурман башын къымылдатады. Тауджан кеси аллына ышарады. Къурман тёзюмюн тауусады, Тауджан тёзеди. Къурман акъырынчыкъ ызына бурулады. Башын энишге неди намыслы тиширыу. Къурман таукел болады. Тиширыу джаулугъун кёзлерине тартады. Уялады къатын, къызара-

ды къатын. Джерге кирирча болады ол. Джол кенгди, ызына да бурулаллыкъды... Къумукълу да симсирейди. Ол кымылдаялмайды. Аны джюреги дженгил-дженгил кёкюрегинде уруб башлайды. Тауджан сейирге къарайды. Ол кымылдайды да, башын да энишге ийгенлей, къумукълуну къатына джууукъ барады. Аны кёзлери сюзюлгендиле, ауузундан а джукъ чыкьмайды, терн уа бетине бир талай джаяу джолчукъ салгъанды...

Ышарады Тауджан, джюуолдейди:

— Сен кьонакъса, биз кьонакъбайбыз. Аллах къарайды башыбыздан. Сен муслиманса, мен муслиманма. Сен эркишисе, мен тиширума. Мени джюрегим ауруйду сеннге. Болушайым, джюгюнг ауурду, кьонакъ. Адам илешир адамдан адам къачмайды, — ариу айтады таулу тишируу таулу эркишиге.

Сюзюлюб тургъан къумукълу джарыйды да:

— Аллах ючюн, джанынг ючюн, илешген тишируу болгъанынг ючюн, болуш, суюмлю тишируу. Алай а, ангылаб кьал—ачхам джокъду бере айланыргъа.

Болушады Тауджан Къурманнга, Ауур тийсе да, кыйналса да, суу джагъадан огъары тийреге дери элтеди уллу къапчыгъы бла бир четенин. Къурман барады алда, кийик текеча. Тауджан барады ызындан, зикир айта. Ариу сёзле айтады Тауджан. Темир джюрекли Къурман эрийди.

— Кьонакъ, бизге айыбды. Сиз таулу эркиши, биз таулу тишируу: сен да, мен да бири бири тилибизни ангылайыкъ. Сен бушуулу болсанг, мен да бушуулу боллукъма, Сен ётгюр эркишисе. Сен джюкню

кѣлтюресе, сен бараса, ары-бери айлана-са, сатыу а эталмайса; джюгюнг аз болмайды. Муслиман эсенг, ийнан, мен, алхам-дюлюлла, муслиманма. Мен, сени кыйнамай, кесим кыйналыб сатыб берейим. Айт. Тартынма. Сатыуда, алыуда уят джокъду. Къайсыны багъасы къаллай бир, муну багъасы неди, аны багъасы уллумуду, ол бирлерини багъасы ачхагъамыды? — къатын, аны джуу-абын да сакъламай, бир талай затны четенден чыгъарады, тегерегине къарайды.

Дагъыда аны тынгылагъанча эслеб:

— Ма, сен муну бла джубана тур. Мен а тамбла ма бу заманга къара артмакъланы ачхадан толтуруб келирме. Ма бу джанына алтын ачхаланы, бу джанына кюмюшлени, ортасына да къалгъан затланы...

Къурманны ауузу джабылады. Ол да ауур артмакъланы имбашларына атады, къапчыкъны сыртына кѣлтюреди, четенни къолуна алады да, ызына да къарамагъанлай, кѣзден думп болады.

Къатынны туурада аты-чууу да болмагъанлай:

— Бизни багъа, эркиши багъа, къонакъ багъа учузду. Кесинг билгенингча, хар бирини багъасына бирер къара сом къошарса. Ачхала Николай алтын тюменликке болсунла, — ызындан таууш этген болмаса, Къурман, джукъ да айталмай, сослан ташха чѣглеб, къатын берген малчы гютдю бла къатхан бышлакъ кесекчикке узалады...

Къобан джагъагъа тюшеди саудюгер. Тузлу бышлакъ бла къургъакъ гырджындан со-ра суусаб болады ол. Балсытыб сууукъ суу-

пу ичеди да дорбунда джатады ол. Кече сакъ-
лайды, кюн джокълайды, аллына къарайды,
башын таула таба кёлтюреди Къурман. Бир
да, бир да кёрюнмейди муслиман къатын.
Алай бла юч кюн, тёрт кече тёзеди къумукъ-
лу. Бир кюн тёзюмю тауусулады аны. Чабыб,
джортуб тебрейди ол. Кёрюнмейди «уятлы»
къатын. Терлейди, таралады саудюгер. Да-
гъыда джокъду Тауджан. Сениге, анга, мы-
нга сорады Къурман. Сыфатын сыфатлайды:
«Узун сюекли, суюмлю ышаргъан, уялгъан-
дан баш тёбенине къарагъан, башында къа-
ра джаулугъу, аякъларында табансыз габаш-
лары, зикир айта билген муслиман тиширыу.
Хариб, кесине джукъ болмагъа эди. Мени бир
бек джазыкъсынган эди да. Анга джукъ
болгъандан эсе... Аны ызындан айланган эр-
кишиле болур эдиле. Ала, башха джерден
келген таулуну эслеб, эшта, аны алыб кетген
болурла. Ой, анда бир намыс бар эди!.. Къуд-
рет аллах!!!

Кюнле да тиедиле, джангурла да джауады-
ла, Къурман да, аланы эсге да алмай, айла-
нады хырылдаб. Алай бла бир талай заман
арадан кетди. Асхакъ саудюгер суу-салам бол-
ду. Алай а джюрегин эритген тиширыуну да
табмайды, байлыгъын да табмайды, тынч-
лыкълы да болалмайды.

Джюксюздю Къурман. Солугъан да этген-
ди ол. Алай болгъанлыкъгъа, аны аягъы ал-
гъындан да бек асхайд. Джюреги уа кюйюб,
къара кёсеу болуб барады. Бети ол дуняны
мухуруна киргенди. Тили да чала башла-
гъанды....

Акъыл табады Къурман. Айлана келиб, ол

уруя тюкеннге киреди. Ала да къонакъ, мен да къонакъ деген акъылда. Къумукълуну эки кёзю кенгине ачылады, кёз къабакълары уа джабылыргъа унамайдыла. Тауджан эки четени бла аллына чыгъады. Ол эринлерин джаякъ артына дери элтиб ышарады. Аны бетине къан келеди, мыйыкълары кеслери алларына кымылдаб башлайдыла. Джити сакъалчыгъы ёрге-энишге шежде этеди, бёркю неге эсе да джетиб башындан тюшеди. Тауджан а, ауузун къаты кысыб, терен сагъышл адамча, аллында кишини да кёрмегенча, бети тюрлю-тюрлю болса да, бо-сагъадан тышына атлайды...

Къарайды Къурман. Къарамайды Тауджан. Ышарады Къурман. Ышармайды Тауджан...

— Ой, балча джагъылгъан, джауча эриген, муслиман кёзбау тишируу, джюгюнг ауурду, болушайым. Былай бер бир корзинкангы, ансы, эркиши тургъанлай, сен кёлтюрюб барсанг, ушагъыусуз болур. Мен алкъын джашма. Сени кёзлеринг мени кеслерине илешдириб къойгъандыла. Мен аланы энди кёрмей къояма деб, бек къоркъуб тура эдим. Бизге къаллай уллу къууанч болду! Къайдан чыгъыб къалдың?! Мени джюрегим эки атылыб кете эди, сени ким болса да алыб кетди деб. Айтчы, биз къайры барабыз? Кесинг а алай нек къарайса? Менме. Мен менме. Мен Къурманма. Мен—сен ариу айтыб, джюрегин эритген Къурманма...

— Неле-неле дейсе?!

— Унутубму къойгъанса мени? Мен менме!

— Сен сен болмай да къл, андан меннге не!

— Иги ангыламадым?

— Мен сен сѣлешир адамладан тюлме.

— Къулакъларым тюз эшитмейдиле.

— Былайдан джанла дейме да, — билеги бла кесине джол ачады.

— Тауджан, мен менме, мен башха тюлме. Мен бир кесек суу ичиб, сени сакълай аман болгъанма, ансы...

— О, хахай! Бери чабыгъыз! Ким эсе да, бир тели таулу тиширыугъа аманла айтады! Дженгил, дженгил: артыкълыкъ этерге айланады! Болушлукъ!

Узакъ болмай сюелиб тургъаи къаяланы зангырдатыб, халкъны джыя, кычырыкъ-хахай этеди.

Тауджанны таныгъанла алайдан къачыб кетедиле, танымагъанла бла сабийле уа басынгандыла.

— Къара къозучукъларым! Ма бу аманкишиди, муну таулу анагъызгъа аманла айтханы ючюн, эркишилигигизни бир кѣргюзчюгюз!

Ол, бир корзинкасыны ичин ачыб, конфетле бла шекер гыртланы тѣгеди, бармагъы бла асхакъ Къурманны кѣргюзеди.

Ала уа не, бирер суу ташны, бирер таякъны алыб саудюгерге учадыла. Къурман барады тѣртгюллеб. Асхакъ аягъы да сау болгъанды. Башындан эки къолу бла тутханлай, илипинледен илячинча чынгаб ѣтеди...

Адемей бла бабуш

Табигъат хар джаны болгъанны, болмагъанны да керекли джерине джаратханды. Алай болгъанлыкъгъа, хар зат ючюн да къайгъы этген адамды да, ол бусагъатда джашагъаныча юч кереге аслам джашаса, неге да бек иги боллукъ болур эди. Не ючюн десенг, ол акъыл-балыкъгъа кириб, тутхан ишин тындыргъынчынгга къарт болады да къалады. Андан болур, къарт адамгъа аны юсюнде болумун айтсанг, аны кёлю къалыргъа ёч болады. Мадар болса, аны къартлыгъын сагъыныб ол кеси айтхынчынгга, сен аны джюрегин къыйнама. Аллаын, бу тюбюнде айтыллыкъ хапарчыкъда, къарт къатынгга джашчыкъ амма десе, эшитирге сюймегенди, аты айтылыннганында уа, эшитгенди. Кеси уа, аммадан да амма болуб, сер болуб тургъанды.

...Тийре джашчыкъ — Адемей, ойнай-ойнай, джаргамланы башы къабхакъ башына чыгъады. Ол кыш да, джай да аягъына чарыкъ, чабыр киймейди. Кюнню иссисинде да, кюнню бокъланнганында да айланыуу джалан аякъды. Джылны къыйын сагъатында, не кыш къарда, не джай джангурда бир-бирде къара аякъчыкълары, джарылыб, кысты-кысты да боладыла. Ол заманда къанагъан аякъчыгъын ёрге кёлтюрюб, аны тюбюне сау аякъчыгъын салыучанды. Алай болуб тургъанлай да джашчыкъны аллы тыйылмайды: ол чабады, бир аягъы бла джюрюйдю. Эртденбладан ингирге деричин атлы джеталмагъан джерлеге джетеди, къаялагъа да минеди.

Бюгюн да хауаны бир бокъланнган кюню-
дю. Къар джабалакъла джерге джетгинчин-
нге огъунакъгъа эрийдиле. Не десенг да джаз
тылпыу хорлай башлагъанды. Алай а, ол
таулу джашчыкъгъа, Адемейге, не истем. Ол
эки джол айырылгъан къабхакъчыкъны ба-
шындан энишге къарайды. «Арабий, была не
болдула» деб кѣлюне келе, джашчыкъ онгнга-
солгъа, артына-аллына къарагъаилыгъына,
киши эслемейди. Тенгчиклери бюгюн джокъ-
дула, къайда эселе да.

Не этерик эди джашчыкъ, сакълай-сакълай
турду да, джаугъан къайгъылы да болмай,
чырпа бѣркчюгюн тешди да хуна башына ат-
ды. Ауурлукъму эте эди да, чакъмакъетек
тончугъун да эрлай сыдырды да бѣркчюгюню
юсюне салды. Башха затла бла ойнаялмай,
тѣгерекге джайылыб, ол бармакъ ташчыкъла-
ны джыйды. Аланы уа ата биледи ол. Ала
окъча джюуюлдеб, ѳрге хауагъа ташайыб-та-
шайыб тебретиле. Джашчыкъ, ата-ата келди
да, сора чынг артында эм сыйдам, эм таб
ташчыкъны кѣл ашаб: «Энди бу ташчыкъ а
аз узакъгъа бармаз», — деб, тѣгерек-тѣгерек
буруб, бир да аямай силдеди. Ташчыкъ, эр-
кин хауада джюзе, ызына да алай дженгил
чартлады: къайдан чыкъгъан эсе да, бир
къарт тиширыуну башына тийди. Адемей эсле-
мей къояргъа да боллукъ эди, адам сарна-
гъан тауушну эшитмесе. Джашчыкъ джиби-
ген джолгъа бауурну береди. Сарын а, бекден
бек келген болмаса, не джууукълашмайды,
не узаймайды, бир джерде турады. Адемей
иги эс бѣлюб тынгылайды. Ол а бир ѳмюрден
атлагъан къарт Бабушну ауазы.

Джашчыкъ, бауурланыб тургъанлай, энишге, аллына-артына, кёкге къарайды. Алай а джаны болгъан джукъ кёрмейди. Амма, ол болумгъа киргенинде, ауур палтон джаулукъну къанатларын химил кёзчюклерине джетдиреди, акъ хончаларын ачады, башын артына атады, кёкге кёзлерин аралтыб, анда да джукъ эслемегенинде:

— Ой, къудрети уллу болгъан! Ой, башыбыздан къараб тургъан! Мен сенден тилекчиме, сен кеч мени кибик ассы къулларынгы! Мен джарлыгъа уа нек чамландынг, кимге не хатам болгъанды?! Нек чамландынг?! Алай а, не этсенг да, разыма, тилекчиме, джаханим отунгдан сакъла! Ла-илаха-иллаллахуу Мухамада расулуллах! — тишсиз ауузчугъун ачыб, тилекчи болуб, джылаб башлайды.

Адемей, не сыркыу болса да, кесин не бек къатдырса да, не бек тишчиклерин къысса да, кесин андан ары тыялмады. Ол ёрге турду, туурагъа чыкъды, эслерми деген акъылда бир кесек сакълаб да турду. Алай болгъанлыкъгъа, сарнагъанын, таралгъанын кёкге эшитдирге кюрешген болмаса, бу джанына бурулмайды, не акъ башын энишге иймейди, сарыны уа созуб бардырады.

— Амма, аллах урмагъанды, мен ургъанма.

Адемей кенгден таууш этди:

Къарт къатын, башын ары-бери бургъан болмаса, муну таба къарамады. Къыйналгъаны уа белгилиди.

Джашчыкъ къайтарды:

— Аммачыкъ, мен ургъанма, меннге уруш! Бирда-бирда кёрмейди муну.

Адемейни да джылары келгенди аны джазыкъсыннгандан. Ол кычырады, ёрге-ёрге чынгайды да:

— Бабуш, нек джылайса? — деб сорады.

Амма бу джанына бурулады. Қыарайды. Ол киши уа эслемейди. Сора, бир кесек эс джыя:

— Аллахмыса? Мёлеклемисиз? Мен сизни кёрмейме, нек термилтесиз?—джангыдан кыошады сарнауғыа.

Адемей туб орамғыа тюшеди, Бабушну кыатына джууукъ барады. Таякычығына да тиеди да:

— Амма, былай нек этесиз, нек джылайсыз!—деб кыадалады.

Амма, ары-бери бурулуб, кесин джунчутхан болмаса, энтда джашчыкығыа эс бёлмейди. Джашчыкыда да тёзюм тауусулады:

— Бабуш, ой, Бабуш, аллах кыалай урлукыду, ол узакыдады?! Мен ургыанма! Эт меннге этеринги! — аллына сюеледи.

Амма, илгениб уяниганча, кёзчюклерин бурады, бети джарыйды, джыйрыкы джаякылары тюзеледиле да:

— Шайтанмыса, джекмисе?! — деб кычырады.

— Амма, мен шайтан, джек да тюлме, мен Адемейме!

— Аллах, аллах, аллах! Тюю, кяфыр!

— Бабуш, мен кяфыр тюлме, мен Адемейме.

— Керtimi айтаса, джанынга болайым?! Ары бурул да, бери бир айланчын.

— Кёб-кертi айтама.

Амма кыууанады, джашчыкығыа кыолларып узата:

— Энди сен керти адаммыса? Мени Бабуш болгъанымы уа къайдан билгенсе?

— Сен бизни орам бла озгъан Бабушса. Мен сени таныйма. Сен тютюн ичген Бабушса.

— Энди ийнандым. Тюз айтаса, мен амма тюлме, мен Бабушма.

— Энди мен ургъаныма гйнандынгмы?

— Сенден алгъын ёлейим, къалай иги этдинг. Мен хариб а аллах ургъанды деб тура эдим. Энди мен сени не бла къууандырайым?! — амма джашчыкъны къайтар да къучакъла, иги кесекни иерге унамай къаты къысыб тургъанды.

— Меннге урушма ансы, меннге андан сора джукъ да керек тюлдю, — джашчыкъ, къоркъуб, билекчигин ычхындырыргъа кюрешиди.

— Қъайда, тутчун этекчигинги, — ууучу бла бир къызыл джумушакъ тютюнню Адемейни этегине къуяды.

— Амма, мен тютюн ичмейме.

— Ой, сен къуругъун, мен амма тюл эсем.

Бабуш башына таш тийген сагъатында киши эслемегенинде, керти аллах ургъанды деб тургъанды. Аны бла биргелей, анга «амма» деген сёз джюрегине джарашмагъанды. Ол алкъын джашлай турургъа излегенди. Кеси уа сер болуб бошагъанлай да.

Ол къызыл хызен бла бир тютюнню уа биргесине хама да джюрютгенлей тургъанды. Аны тишлери ауруб башласала, ол уллу папирос буруб бохсуратыб тебрегенди. Алай бла Адемей, Бабушдан таякъ кёлтюрюр орнуна, алгъышланганды, саугъаланганды.

Къызыл тауукъ

Хабекир бош адам тюлдю—ол кёпюрчюдю. Къалгъан эркишиле он джылдан башлаб, тауда, башха ишледе болсала, ол а, кече уллу кёпюрню, кюндюз да эртденден ингирге дерн тёнгертге юйюн сакълаб турады. Айхай, заманы болгъан бош адам, тийреде тиширыула бла ушакъ къурмай, алагъа аууз джетдирмей къойса уа. Табады ол кимге не айтыргъа: тирмениге келгенни къадырча ишлегенни, суугъа озгъанны къубулуб-сюзюлюб атлагъанын, джолда озуб баргъанны уа эркишилеге къарагъанын билдиреди. Аны датъыда бир сейир заты барды: кеси къалса, джолда киши кёрмесе, хоншуладан ким болса да улоу бла къошдан къатыкъ келтирсе, ол готман къызыл тауугъуна тарыгъууларын айтмай къоймаз. Бююн да къызыл тауукъну тынчлыгъын бузду:

«Энди, тауукъ, сен бери иги эс бёл. Мени джюрегими къыйнагъан да тиширыуду. Эшта, сени да алагъа джууукъ джетген джеринг болур. Кёресе, кимге керекди аны бери ашыргъан къатыкълары? Сагъыш эт. Тауукъ, мен сеннге тузлу былмакъны берсем, ашарыкъмыса? Қыақъланиган, туздан агъарыб тургъан этни уа? Чыртда тартынмай джууаб къайтар. Мен ангылаб турама: сен мен айтханны тюзге санаб тураса. Мен сагъыш этсем а, ол аман къатын мени бош къыйнайды. Анга анда улоулагъа джюклеб, бери ашыргъанлыкъгъа, мында аланы джюклерин тешиб, арбазда къалаб, андан гёзеннге ташыгъан меннге бек табсыз тиеди. Анга анда ол тынчды,

мен аны билеме. Бу малчы тишируу, элде эркишисин кыйнаганын калай билмейди. Энди мындан ары да былай барса, мен кёпюрню кюндюз да сакларыкма. Кёрюме сора, улоуланы ким джюклерин кьотарлык эсе да», — деб, уллу бушуу этиб, Хабекир, хазыр ашны атладан, эшекледен кьотарыргъа эриниб, кызыл тауугъуна тарыгдады. Келген зат джыйылыб бошаса уа, кызыл тауукъну да унутуб, этден, джаудан, хамешиден балсытыб кьабады. Сора аллай кёпюрчю хоншусу кьарт Гошагъа накъырда этмей не этерикди.

Гоша анга ачыуланса да — Хабекир сейир кишиди. Ол ишден кьайтыб келе, джырны да кьутурта, джукълаб тургъан итлени да кьозгъай келир. Итле да анга юреннгендиле да, уянганына джарсыйдыла ансы, бир-эки ауузларын ачыб, тохтаб кьаладыла. Кьошдан улоула келмей тургъан сагъатлары болса, ол тауукъланы орунларындан чыгъарыб, ариу да айтыб, аш берир. Готман кызыл тауугъун а артыксыз да бек айырыб сыйлайды. Кеси да аны ол тауугъу кюнюне эки зугул гаккы табады. Къалгъан тауукъланы арбаздан ары бошламайды, аны уа калайда да кёрлюксе.

Бир-бирде уа, кызыл тауукъну гаккылары уллула болур ючюн, тамагъы джарык кычырыр ючюн, хоншусу Гошагъа да ачыу этер ючюн, аны бачхасына да кыстайды. Джыллыгъы келген кьарт амма урушмай-туйюшмей не этсин, ол да дуняны кьуюб, бачхасындан кьууады. Ауузу селешген бла да къалмай, джюреги да кыйналады: бир-

бирде кеси аллына да сѣлешиб тебреб кѣа-
лады.

Амма да бюгюн, эринлерин кеси аллына
кѣымылдата:

— Тауукъ, иенг ангыламай эсе да, кесинг
бир ангыласанг а?.. Оюлгъан кѣпюрню сакъ-
лагъан Хабекирден не умут этесе? Гаккы-
ланы да анга ашатыб, мени бачхамдамы джа-
шарыкъса? Алай тюл эсе, меники бол да
кѣал, — дей, ол да бек ариу айтыргъа кюре-
шеди.

Кѣызыл тауукъ, орундан чыкъгъанлай,
кѣангкѣылдайды, башын ёрге тутады, ары-
бери бир-эки кере тѣгерек айланады да, кѣа-
райды, сымарлайды да, бурууда учхара джер
кѣрсе, Гошаны гардошуна учады. Гоша тѣзе-
тѣзе тарады. Болмаса уа — кѣынгыр чаганы
да алыб, чабады. Алай а, кѣайда кѣызыл
тауукъ: учады, секиреди, тас болады да кѣа-
лады...

Кюнлени бир кюнюнде, Хабекир бла Гоша-
ны хапарлары болмай тургъанлай, баш тий-
реледе таякъ джангур джауады. Быланы
тийре уа кѣургъакъды, суу излеб турады. Кюн-
мю ачыуланнганды, Минги Тауму ачыулан-
нганды да: Кѣарачай Кѣобан алай таууш
этеди, не кѣулакъларынга кѣадалыб тур, не,
юйге кир да, кѣадауну илиндир. Хабекир, ке-
че биргесине джюрютген кѣызыл джа-
бышмакъ таягъын джона, сууну тауушуна
эжиу этеди. Гоша уа, хазыр эжиуге джара-
ша, кѣыз заманында айтыучу ийнарчыкъла-
рын таралта, ингичге, ариу макъам бла ий-
нар айтады. Аны кѣалтырагъан кѣоллары да
бош тюлдюле. Ала да гырын гюхда сары пар-

туюню джармалайдыла. Ийнар айтылады, иш барады. Қызыл тауукъ а, кюн кюнден батыр бола, чынг артында амманы юйюне тыгылады. Апда уа, гюхда, партюх. Гоша, эслей-эслемей эсе да, арыгъан билеклерин солута, кюллерын гюхдан алыб, къара джаулугъун акъ хончаларына тартады. Ийнар а тохтамайды: таралады, тегюледи зынгырдайды. Бир кесек солугъанындан сора, Гоша, этнучюсюча, кезлери бла къарамагъанлай, кюллеры бла ауур токъмакчыкыны гюхха бошлайды. Ой, мени аллахым! Алапатдан да алапат, сейирден сейир! Гоша, ийнарын да бошаб, джарманы кютарыргъа узалса, Хабекирни джанындан сюйген кызыл тауугъуну башы гюхну ичинде башы хантус болуб, тенгеги да къара кийизчикни юсюнде тыпырдай тура!!! Амма илгенеди, кызарады агъарады, уллу бушуу этеди да:

— Тауукъ, мен сорсам, джууаб кыйтармай, ол аман Хабекир бла уа ушакъ эте шой эдинг да, — дейди.

Хабекир а керюб турады. Ол отча джанады, джилтинлеча учады:

— Гоша, энди не этеме? Сен а сениючюн ёлген хоншунгу уа сан этмей кюйдунг да. Алгъын джюрегим бир бек илешиб тура эди. Энди уа мен алай кюярыкъ тюлме: мен алай бай тюлме. Сюймегенинги уа билдирдинг, — дейди.

— Ичингде аллай акъылынг болгъан эсе, алгъаракъда айтсанг а!

— Энди тереге береме.

Гоша кюркъады, юйюнден эрек болады, Хабекирден жанлаб айланады. Алай а Ха-

бекир, ишге бара, бир, ишден келе, бир тю-
бейди анга, къайтарады, даулайды.

— Къой, джанынга, биз от хоншулабыз.
Бу джолдан сора сен да тауукъ иймезсе, мен
да башын эзмезме, — деб тилекчи болады
Гоша.

— Гоша, къайда энди къызыл тауукъ?!
Къайда хар кюн сайын эки къызыл гаккы?

— Сора сен мени джукъгъа санамаймы
къойдунг?..

Эсе уа

Габийлени арбазда бир талай къыз барды.
Былай кенгден къарасанг, ала чабар атлагъа
ушайдыла. Уллулары узунду, аны ариу сюе-
гине къараб турайым дерсе. Алай а аллы
сеннге айланыб, бетин кёрсенг, санларынга
къалтырауукъ кириб, кёзлеринги къысаргъа
кюрешириксе. Ортанчылары орта сюеклиди.
Узун кийинмесе, асыры тыкъ кёрюнеди, къа-
ра кёзлюдю, кука сёзлюдю. Гитчелери уа
суу-суратды, агъач олтанлы мийиктабан чу-
рукълагъа минмесе, гип-гитчечикди. Аладаи
къалгъан къызлары уа, сюеклери бла аланы
джетгенликге, ала джашлагъа къараргъа,
джашла да алагъа къараргъа эркинликлери
джокъду. Эм гитчелерине да болгъанды
джыйырма эки джыл, алай а ала алкын са-
бийчиклеге саналадыла.

Алай бла Габийлени тогъуз къыздан ючю-
сюн сайларгъа эркинлик барды. Аланы уа
нелерин да хаппа-хазыр этгендиле. Ала иш-
леген къызладыла: джамчы да этедиле, тон

да бичедиле, кѳумач да согѳадыла, окѳа да чаладыла, Айтыб кѳояргѳа, ала билмеген бир тиширыу иш джокѳду. Ма, энди ол кѳызланы бирлерин он темирли тартхан бѳчге Эсеуагѳа келтиредиле. Алай болгѳанлыкѳгѳа, Эсеуа кѳайсын аллыгѳын билмейди: ол аланы кѳараб да кѳрмегенди. Кѳайсы тамадасыды, кѳайсы гитчесиди, ол аланы айыралмайды, айырыргѳа да мадары болмагѳанды.

Бир джолда бѳчге Эсеуа бла ѳре турукѳ Ахия Габийлеге кѳыз кѳре атланадыла. Кѳайсына эсе да бирине уа Эсеуагѳа сѳз тауусуб а бошагѳандыла. Не этерик эдиле, алгѳы бурун ишни иеси Эсеуа кеси чалман оджакѳгѳа минеди. Аны тешигинден кѳараб кѳрлюкѳдюле ансы, аланы башха мадарлары да джокѳду.

Джел иги кѳагѳады. Эсеуа мийикден мийикге миниб башлады. Ауур адам хар силкиннгени сайын, тар оджакѳ ары-бери шежде этеди. Алай а, Эсеуа башына чыкѳгѳынчыннга, тохтамай тѳппесинден кѳарады. Да, энди уа бир иги кѳарайым деген акѳылда, Эсеуа оджакѳны башындан кѳарагѳанлай, баш кѳазыкѳлары сыныб, джаш сынджыр тагѳылгѳан кѳазан агѳачлагѳа кенгден кетеди. Ол агѳачла уа, кючлюле боладыла да, аны кѳлтюредиле.

Эсеуаны болуму табсыз болду: ол не ызына чыгѳалмайды, не тюбюне тюшалмайды, не сыгын отну тютюню шаушалмайды. Кѳарын джауу энишге салыныб джатады Эсеуа кѳазанчыкѳны башында. Андан ары амалы болмай. Джаш башындан:

— Ой, кызла, мен сизни узакъ адамы-гъыз тюлме. Къутхарыгъыз мени, нохта бауу-гъузнун да этерме. Ансы, бу болумда турсам, сизге да, кесиме да хайырым къалмаз,— тилекчи болады.

— Ой, тыбырыбыз! Бу не затды? Къайдан тюшгенди бу?!

— Кычырыкъны къоюгъуз да, биринчи, отугъузнун джукълатыгъыз. Ансы тунчугъуб къалама. Адетдеча, сизге къарайма дедим да, къан джаудурдум.

Эсеуа амалсыздан тѣнгшюйдю. Аны къарын джауу къазан агъачланы эки джаны бла салыныб, кыза башлагъанды.

— Да, не этейик да, къазан агъач кесилсе, сиз да зауукъ этерик тюлсюз.

— Не болса да болсун! — Эсеуа сѣлешалмай башлайды.

Бир заманда, джунчугъан кызла ары-бери чаба, болушлукъ этгинчиннге, Ахия, эки-юч нѣгер да табыб, тенгин джиб бла башына чыгъарады. Сени джауунг да аны кѣрсюн, Эсеуаны не бети, не бурну танылмайды: къаппа-къара къурум болгъанды. Аны юсюне да, эшта, семиз эти бир кесек джырмыланнган да болур. Алай а, Эсеуа аны бла да къалмайды. Аны башына чыгъаргъанлай, Габийлени джашла джетедиле. Бир къаууму къазыкъла бла чабадыла, бир къаууму уа кюеулерине джюген саладыла, бир къаууму да джерни къаблайдыла, бир къаууму да минеди, бир къаууму да къамчи бла сюреди. Ахия да сейир ишге: «Не этселе да этсинле, джашла да аланыкъы, кюеу да аланыкъы,» — дейди.

Ол кече чакырылмаган конакны юлдерине элтедиле, юсюн-башын джууадыла, кыбырчакланган джерлерине борсук джауну джагдадыла, кюеуну кезлерине кыраб сыйлайдыла. Не этерик эди, Эсеуа тезе-ди, бойнун созуб айтханларына келишеди.

Арадан бир ыйык да кетмей, Эсеуа да кимни келтирлигин да тапымаганлай, анга уллу кызларын, эм узунларын, эм эршилерин, эм кылыксызларын келтиредиле. Ол, не дыгалас этди эсе да, кюркыган кюркыуундан жанлаялмады.

Джангыз гаккы

Эртде-эртде бурун заманда, эркишиле тау джалпаклагыа бир кетселе, бир талай айдан, джылдан алгыа юлдерине кыайталмагандыла. Аллай бир замандан, арабий, юйюбюзге кыачан джетебиз деб, тансык болуб келселе да, не юй бийчелерини, не сабийлерини кыатына джууук баралмагандыла. Ким биледи, намысдан да болган болур бир бутак, алай а кыарангылык да бир кесек болушхан болур. Сёз ючюн, алкын джукдан хапары болмаган, гитче сабийчик, атасыны бутларына чырмалса, алайда тыш адам бар эсе, неда джуууклары, неда атасы, анасы — ол ата кесини баласын бутундан тюртуб айырганды, кесин эрши-буршу этдиргенди. Кыаганап сабий, джыгылыб кыобалмай тура эсе, ол аны адам кыатында кыобарыгыа тартынган этгенди. Айтыб кыояргыа, джаш атаны сабийлеринде

эркишлиги болмагъанды. Аны ичи от джанганлыкъгъа, амма, андан не келсин, кесини юйдегисине тыш адамча болуб къалгъанды.

Сора, ол таулу, ол эркиши, ол малчы, ол акъыллы адам, ол пахмуну терени, джумушакъ джюрекли, тауда кийинкча айланган джигит ата адамла къатында къатыныны къатына уа джууукъ къалай бараллыкъды. Сагъыш этигиз, ол аны ючюн ёлюб бара эсе да, адамларыны къатында ол юй бийчесини къатына бир къысылчынсы, керти эркиши эсе!!! Қъайсы бири да аны эталмагъанды. Алай а аккалары бла аммаларын а тапсыкълагъандыла. Қъартланы да туудукъларындан суйгенлери болмагъанды, ала бла кечингендиле...

Кюнлени биринде Минги Тауну башлары ачылыб, джим-джим джылтыраб тургъан кёзюуде, джай чилле тар ёзениге хурметин бошлаб тургъанлай, Хауачыкъ-амманы ула-нындан туугъан Хусин къошдан келеди. Амма алай къууанады, аякълары басханны кёзлери кёрмей, тийреге-хоншугъа чабады, суйюмчюлюк даулайды, хар ким да аны Хусини ючюн ёлгенча. Қъалгъанла, ичлеринден ышаргъан болмаса, джукъ да айтмагъандыла. Антсыз Хабекир а къозгъамай бир къойса уа! Ол джабагъы къашларын эки къолу бла да ёрге тартыб, гылын къушну кёзлерица, эки кёзюн да бери джандырыб:

— Юш! Худжу къаллыкъ! Бош къаллыкъ! Сен не затса? Лобан кибики къазаса, кюрек кибики кюрейсе, сибиртки кибики сибиресе, темир таякъ кибики чанчакълайса,— иги къы-

чырыб, Хауачыкыгъа эшитдиреди, уллу ачы-уланады.

— А джаш, аурууунгу алайым, мени былай бир кыуаннганымы кыалай эслемейсе. Алай да кыалай кыаргыйса?! — Амма тери хотасын кёзлерине тартады.

Хабекир а, таягын да кёк булутлагъа тутат:

— Мени кимде да не ишим барды, мени ишим кыара тауукъдады, Мен аны кёрюб болмайма. Андан эсе, мени тары бачхама ийнегигизни да ийигиз. Хусинни келгенине уа мен да кыуаннганма, алай а бу тауукъ...

— Мен сени атынгы да айталмайма, джанынга болайым, атабыз атлы, джохарбаш кыара тауукъ тюлмюдю мени юй этиб тургъан. Аны джангыз гаккысын кыуймакъ этгенимде, Хусинчигими да, мени да тойдурду, артдабызгъа да кыалды.

— Анга мен кыалай ийнанныкыма: хоншунгу чакырмагъанса, сора?—башын силкеди.

— Тоба, бир аллах, ийнан: гаккысы зугул болса, эки сарылы болса, саппа-сары болса...—кыара джаулугъу бла акъ хончаларын джабаргъа узалады.

— Юш! — аллына силкинеди.

— Кыой, джаным, джанынгы, джанымы да кыйынама. Майна, алдай эсем, Хусинге сорайыкъ. О, Хусин, джангыз джохарбаш тауугъубузну джангыз гаккысындан тойгъандан сора, артдабызгъа да кыалды да?..

— Башха шагъатынг джокъ эсе уа?..

— Келчин юйге, ийнанмай эсенг, кесими

колларым бла алыб, сеннге кёргюзейим, — билегинден тартады.

Арабий, амма не лагъым этген болур эди?..

Джаназыгъа джибермейдиле

Къурманбий къалай бай болгъанын киши билмейди. Ол, малны огъай, адамны да анасын къыздырмай сёлешмейди. Аны гырхылыгъы, хынылыгъы тийреден озуб, элни да бездиреди. Алай болгъанлыкъгъа, ол хыйсабсыз байды: ийнеклери, ёгюзлери, къойлары, эчкилери, къатынлары кёбдюле. Анга киши джууаб эталмайды. Джукъ айтама деген да кеси джууабсыз къалады, таякъ а тиеди.

Аны бир талай джалчысы барды. Аланы бири да ёмюрюнде къарны тоймагъан, ёмюрюнде юсюне джарашыу зат киймеген Гырайды. Ол а, ишлегенден сора, башха затны билмейди. Таб, ашарыкъ бермеселе, аны да дауламайды.

Кюнлени биринде, джарлы Гырайны сюрююнден бир къой ёледи. Ташмы тийиб, огъесе, джарданмы кетиб. Къурманбий, аны джекген бай, Гырайгъа къамчини-къамчини джетдиреди.

— Да, мен сени къоюнга не этгенме?! Ёлдю эсе, мен аны этин алайым да, сизге кесими къойларымдан берейим, — дейди.

— Дагъыда кёресе айтханын аны! Аллайдан туугъан! Быллайдан туугъан! — туйген бла къалмай, бай къаманы алыб чабады.

Сюрюучю джашла уа къараб турадыла.

Аланы ичинден орчагъа Мырзакъул мыллык атады. Алай болгъаны ючюн, байны къама-сы этерин этиб атады. Ол, аны ючюн да къулакъгъа алмай, бошагъан сюрюучюсюн туурайды. Къурманбий элге эниб кетиб, джалгъан шагъатла тутады да, аланы шагъатлыкълары бла Мырзакъулну тутдурады. Ёмюрюнде ауузундан кишиге сёз чыкъмагъан малчы джаш Къурманбийни отунда джанады, узакъгъа тутулуб кетеди.

Джети-сегиз джылны азаб чегиб, джерни тюбюнде къоргъашын шахталада ишлеб, замансызлай къарт да болуб, Мырзакъул элине кайытыб келеди. Алай а аны аллына киши чыкъмайды: эл, джамагъат, халкъ аны харам этиб къойгъандыла. Джаны кючден къутулуб келген аллах суйген бир тынч адамы мурдаргъа санайдыла. Элни тамада афендисиде джума намазда:

— Джамагъат! Бу, аллахны ассысы, Къурманбийни бир иги джалчысын ёлтюргенди. Джокъду джер бизни ичибизде аллай фыргъауунга. Ол келиб, джаназыгъа къошулса, ёлгенле къан къусуб, къызгъан отда джанарыкъдыла...

Адам ёлтюрген керти мурдар а, къара мыйыкъланы джохар-джохар буруб, ат белинде айланады.

Хадижа

Къайын анала да, къайын атала да боладыла. Аланы бир къаууму келинлерини джетишмеген затларын джетишдирирге кюрешедиле, бир къаууму уа джангы келинлерин

не джаны бла да кыйнаргъа, джунчутургъа излейдиле. Хадижа уа эки кыауумуна да кыошулмайды, аны ырджысы да башхады.

Адетдеча, Хадижалагъа да келинчик келеди. Аны ариулукъчугъуна, аны ишленмекликчигине, аны кесин таб джюрютгенине кыараб турайым дерсе. Хоншула, джууукъ-тенг келедиле, Келген-келген а мардасыз кыууанады: джангы келинчикден хар бири бир зат кнеди. Хадижа уа не кеси кыууанмайды, не кыууанганны кыймайды. Кыайын анала кыйын болсала да, алай ачык кюрешмеучен эдиле келинлери бла. Бу уа, келир-келмез букъусун кыагыб, бетин кёз суулары бла джуудурады:

— Муну бизге келтиргенлени да, муну да юйлери терслерине айланыб кёрейим! Аланы эшиклери ачылмай кыалсын! Мен джарлы, кесини да бир уллу ауузу барды, джаяк артларына джете! Аз мухар болмаз! Обама замансызлай кёлтюртюб чыгыарады, таяк чыгын да хауада ойната.

— Хадижа, джанынга, алай кыалай айта-са? Ол атадан, анадан туугъан тиширыучук аман болургъа джолу джокъду. Кёрмеймисе, аны ол ариу кыубулуб тургъанын, — келгенле ангылатыргъа, ариу айтыргъа кюрешедиле.

Бу кыайын ана джангыз юч кюнню кыубулталмады келинчигин. Ол экинчи кюннюде огъунакыгъа термилиб тургъанын башлады: суу алдырыб, отуп джардырыб, от этдириб, шхууур этдириб, ийнеклени саудуруб, сыртын сылатыб, абидез сууун тёкдюрюб... Не этдирсе да, аны тенгли кесини

кызын анга сакълауулгъа салады. Барады келини алда. Аны бойнунда суу агъачы, бир кьолунда да агъач челеги. Барады аны ызындан Хадижаны кызы Ёлмесхан. Муну суу агъачы да джокъ, сууу да джокъ, ары бери да кьурлай кьайтады. Келинине шхууур этдире башласа, джети киритни бирин ачыб, керекли затны алай бергенлей да, кеси тургъанлай да, кызын да кьарауулгъа салады, ауузуна джукъ кьабмасын деген акъылда. Шхууур бишиб бошаса да, келинине ауузландырмай, джети кирит бегитиб гезенине джыяды. Кьараб-кьарагъынчыннга джангы келинчик суу-салам болады, джумуш эталмай башлайды. Ким айта эсе да, ол хапар юлерине да джетеди. Алай а, кесини анасы келмейди, айтдыртхан а этеди.

— Къызчыкъ, не айтсала, не этселе, не деселе да, тёз. Биз барыбыз кьайын анала бирчалабыз. Кьоркъма, артда кесинг да боллукъса кьайын ана. Кьайын ана келинине кьаты болургъа керекди. Нек десенг да, ол башха кьатын табхан тиширыуду. Эшитмедим деме, анга джууаб этиб, джюрегин кьыйнасанг. Ол заманда сен меники тюлсе. Атамы джаны ючюн, юге да кьойдурлукъ тюлме! — алай айтады джанындан сюйген кызына.

— Тёзе-тёзе уа турама. Алай а арт алада ёрге да кьобалмай башлагъанма, — дагъыда айтдырады кыыз анасына.

— Кёрге тюшсенг, эшитирбиз, — ма алай болады келини анасыны джууабы.

Эгечлерини кьыйналыб тургъан хапарын кьарнашлары да эшитедиле да, ала, эки

аммагъа да билдирмей, бир мадар этедиле. Ол да къаллай амалды десенг, ала кече бла бишген ашны келтириб, Хадижаланы юй чырдыларына салыб кетедиле. Ол да чырдыгъа тюзелиб, хайт деб аякъ юсюне минеди.

Хадижаны уланына, мандалакълача, бир бири ызындан юч уланчыкъ тууады. Хадижа, адам айтырча, бир кесек джумушагъанды. Ол сабийле ючюн бере болур, эртденблагъа бир аякъ шорпа, кюн ортагъа бир малчы гырджын, ингирде гоппан бла бир айран береди. Аны уа уланындан туугъун уланла ючюн береди ансы, келинине уа алкъын джукъ узатмайды. Бир-бирде гёзеннге джыйылгъан бишген хантла зыраф болуб да къаладыла. Алай болгъанлыкъгъа, аладан кесине да джокъ хайыр, къалгъаннга да джокъ. Таб, ала итлеге да джараусуз болуб къаладыла. Аны ючюн къайын ана, къууаныб къойгъан болмаса, не азчыкъ да къулагъына алмайды...

Бир талай ёмюргеми джашарыкъ эди: заманланы бир заманында Хадижа ауушады. Аш этилинеди, къатхан къатламаланы сабийлеге чачадыла. Тогъайыб турмагъан келин алагъа узалмайды. Къайын анасы къобуб даулар деб къоркъады. Аны этген ишин сормай да къоюгъуз. Ол Хадижадан къалгъан он джылдан бери тургъан къакъ этлеге тиймейди, онбеш джылдан тургъан бышлакъны ашамайды, джыйырма джылдан тургъан джауну къатына да бармайды. Ол огъай, гюрбе бла бир ундан гырджынлыкъ алыргъа къоркъуб, къарнашларындан бир къапчыкъ сары нартюх келтиргенди.

«Энди юйдегим да бир тойсун, кесим да бир тояйым» деб, Хадижаны келини, къапчыкъны

кёндеденине атыб, Гошаякъланы тирменнге салыб барады. Тирменчиге да ууучун бериб, алай ауур да болмагъан тюклю къабчыкъчыкъланы кёлтюрюб ызына келе тургъанлай, эл къабырладан, къолан палтон джаулугъуну бир кыйыры да салыныб, къолан-къызыл глоч таягъын да кёкде булутлагъа тутханлай, башын да эки джанына кымылдатханлай, таш джаяу джолчукъ бла бир къарт къатын муну таба силкиниб келе тургъанын эслейди. Келин не кюрешеди да ызына бурулалмайды, не аллына атлайлмайды, не тургъан джеринден тебалмайды, не кёз къабакъларын джабалмайды. Сора, ауузундан да сёз чыгъаралмай, ташлы джолчукъгъа джыгъылады. Алайда аны кёргенле басынадыла, джарлы тиширынуну тёгюлген унун джыядыла, къабчыгъын джамайдыла да:

— Не болду? — деб сорадыла.

— Анабызды! Анабызды! Анабызды! Къобуб келе турды! Къайдан да билди ол мени ун тартдырыб келгеними?! Ол мени ахратда да къоярыкъ тюл кёреме, — джыйылгъанланы ичлеринде къачан эсе да ёлген Хадижаны кёзлери бла излейди.

— Къоркъма, хариб, энди ол бери къобарыкъ тюлдю.

— Тамам да кесиди: джаулугъу, таягъы, палтон джаулугъу, башын эки джанына этиб джюрюгени...

Тенгле

Къош тамада таурух айтыргъа уста болса, гёзет кеси этсе, бир-бирде уа чам этерге да эринмесе, сандан бир къозу эт да ашат-

са, ма аллай кьошда кьої кютгенден иги джокьду. Алай болмай, кьош тамада малчы гютдюлени кеси санаб, сют башы бла хамешичкни кеси джалаб, шапаны оноун кесине алыб, гезетге да арыб келген сюрюучюню ашырса, эт орнуна гардошла биширтсе, ма аллай кьошда тургъандан эсе уа, бир кюн кьалыб бир кюн уугъа джюрюб, бир кюн ач болуб айланнганынг кѳб да игиди.

Биринчи кьошдан элге тюшген джашла джарыкъла болуб, тойда да орун аладыла, ёчге да ала киредиле, кьызла да аланы сюедиле. Экинчи кьошдан тюшгенле уа мыдахла, санлары ойнамагъанла, не джаны бла да кеслерин халкъ ичинден тышына тартханла, кьызла ючюн ёле тура эселе да, кьызла да алагъа кьарамагъанлай, кьошдача, элде да джунчугъанла боладыла...

Таулула да аз, малла да аз болгъан заманлада мал бла кечиннген тауула малчыкъларын таб ёзенни джалпакъларында кечиндиргендиле. Эчкилеге терек бутакъланы бергендиле, тууарла бла атлагъа бичен мадар этерге кюрешгендиле, кьалгъан кьысыр малла бла ууакъ аякълылары уа кьауданнга бошлагъандыла.

Арт алада уа, ёмюр-ёмюрден, джыл-джылдан таулула ёседиле, тийреле тизиледиле, алай бла тар ёзен асыраялмай башлайды, артыкъсыз да биченликлери джетишмейди. Ол себебден, тышындан джер излейдиле, арендге бир талай джылгъа сатыб аладыла. Заманланы бир заманында таулула малла бла джюз кьычырымгъа, андан узакъгъа кетиб башлайдыла. Алай кетсе уа, юйюне не бир

талай айдан, не бир талай джылдан къайтады.

Къошдан юлерине къайытхан заманларында уа, башха тюрю джарыкълыкъ, кёз ачыу болмагъаны себебли, эригиб келген зауаллы таулу, тийресине джетгинчи огъунакъгъа джолда стемеге бара, джырны къутуртханды. Анда аллай бир къууанч, анда аллай бир джарыкълыкъ болгъанды. Артыкъ айырылыб зауукъ анда болгъанды: ким джырлай билсе, ким накъырдапы, чамны бардырса, ким, сёлеширге уста болса. — Ол, къуру кеси къууанч этгенча болмай, къалгъанланы да ышартханды.

Башында айтылгъанча, биринчи къошда сюрюу кютген эки тенг болгъанды: Кърымгерий эслирек, Шонтукъ антсызыракъ. Кърымгерий затны кенгден эслегенди, Шонтукъ а анга амал дженгил табханды. Кърымгерий тебсеген бла стемеге барыргъа залым болгъанды, Шонтукъ а чам бла накъырдагъа кишиге оздурмагъанды. Бу эки тенг, бу эки малчы джаш къошха къайтсала да, тойгъа барсала да, бирге джюрюгендиле. Аланы чамлары, оюплары да бирге болгъанды.

Шонтукъ тебсерге чыкъса:

— Ойда, нардуула! Ойра, нардуула! Уругъуз харс! Сиз, элден чыкъмагъан джашла, ашаргъа болмаса, тебсергеми билликсиз?! — хар келгени сайын аууз джетдирирге къалады элчи джашлагъа.

Ала да, бир кюн тюл, эки кюн тюл, юч кюн тюл, тёзе-тёзе турадыла да:

— Нардуу а, ким аны дженгил-дженгил сагъына эсе, ол кесиди. Сен тюлмюсе, сау

къозу аллынга тюшмесе, бир талай малчыны да нардуун сермеб алгъан. Сенсе нардуу! — аллы накъырда болса да, арты уа Шонтукъну кесине Нардуу атайдыла, арты уа Нарда болады.

Кърымгерий а аныча этмегенди. Ол джашлагъа аууз джетдириб кюрешмегенди. Ол тебсеген сагъатында кеси кеси бла сёлешгенди. Хар тебсерге чыкъгъаны сайын:

— Ойра, гойра! Ойра, гойра! Ойра, гойра! — башхаланы тауушларын тунчукъдуруб, кесини ауазындан сора эшитдирмегенди.

Элчи джашла аны да алайчыгъын чертиб, анга да чам ат атай, тенгине къошадыла:

— Сизни малчы джашла болгъаныгъыз белгилиди. Сиз асыры эрикгенден, ауузлары сёлешмеген хайыуанладан сора джукъ ксрмегенле, кесигиз бла ушакъ этерге юренгенсиз да, мында да алай этесиз. Тюз айтаса, сени пёгеринге джангы ат айтылыб, сен а алай къалыргъа уа боламыса. Ол Нардыу эсе, сен Гойраса! — дейдиле.

Аны ючюн да чарламагъандыла ала. Чам атла халкъда мухур бла урулуб бегигенликге, Нарда бла Гойра, алгъынча, чамчыла, тойчула болгъанлай къалгъандыла. Экиси да биришер ёмюрден атлаб, къартлыкъгъа дери джашаб, башларын энишге тутмагъанлай ёмюрлерин джарыкълыкъ бла ашырадыла.

Джыджыу

Къарачай ёзен, тар болса да, берекетли уа болгъанды. Кесини ичинде отуну бла сууу джетишгенди, ариу хауасы да, дарман кибик, санларынга саулукъ бергенди.

Джыджыу, къарт болса да, хар кюн сайын отуннга барады. Отун келтиралмай къалгъаны болса уа, аллах сакъласын, не юйдегиси ач къаллыкъды, не юйлери джылынныкъ тюлдю, не къайсы болса да «ариу сёзле» эшитдирликди. Да, Джыджыуну эшек джюк отуну бла джашау этедиле ансы, башха мадарлары джокъду. Ол келтирген отунну бешден бирин кеслери кюйдюредиле, башха төрт юлюшюн а не уннга, не тымгъа, не бишген шхууургъа ауушдурадыла.

Джыджыу отуннга бир заманда кетеди, бир заманда къайтады. Ол замандан чыртда таймайды. Аны сагъаты да джокъду. Алай болса да, кюн ариуда кюнню таякълары бла ышан этеди, кюн аманда уа аязны къайдан ургъаны бла тюзетеди. Ма, ол отуннга джюрюгенине отуз джыл, ол джангыз бир джолда алджамагъанды.

Бир ариу кюн, Минги Тауну айрысы ачыкъ болгъан сагъатда, Джыджыу, кёк эшегине да токмакъ таякъчыкыны джетдире, Аман Къолну ёрге айланады. Ары дери таймагъан эшеги таяды, абынады, Джыджыуну да азабын береди. Ол арыб, терлеб, отун этиучю джерине алай джетеди...

Кюн батаргъа кысылады. Джыджыуну келир заманы джетгенди. Джыджыу келмейди. Хануу къайгъылы болады. Ол эшикке дженгил-дженгил чыгъады. Аман Къол таба кёз башына къолну сала къарайды. Алай а бир да-бир да кёрюнмейди. Хануу тынгысызды, ол кеси да сер болгъанды. Аны джангыз «джашы» Джыджыу джокъду. Юй да сууукъ болгъанды, отун да джокъду. Къа-

занчыкъ да къуру къайнайды, как этерге ун да джокъду. Ханыуда башха къарыу болмай, ол сарнаб башлайды, къычырады джамагъатха:

— Ой, элим! Ой, тийрем! Ой, джамагъатым! Мен джарлы, не этейим?! Джыджыу да джокъду! Кёк эшек да джокъду! Джыджыу ёлсе, Ханыу да ёлдю! Ол заманда экисин да бирге басдырысыз, — къычырады, кюнню да батаргъа къоймай.

Не этерик эди джамагъат аллай бирге джарамай, ол Джыджыуну излей джайылады. Ала, кириш тутуб, Аман Къолну тюбюнден ёрге кириб барсала, Джыджыу хурулдаб джукълайды. Кёк эшеги уа, Ханыу айтханча, джокъ турады. Джыджыу арыгъаны бла джукълаб къалгъанды, эшегин а кёк бёрю чачыб кетгенди...

Джыджыу а гитче кишичик болгъанды. Асланчыкъ да гитче кишичик болгъанды. Ол экисин къозуб, бир-бирине этиб тургъан да мазаллы Харун болгъанды. Джыджыучукъ асхакъчыкъды, Асланчыкъ а сокъурчукъду.

— Джыджыу, бир ажымсыз, сени эшегинги джокъ этген Асланды, — Харун сёз къозгъаб башлайды, къайытыб келе.

— Оллахий, алдагъан этеди!

— Оллахий, Харун айтды эсе, алдамайды!

— Мен бюгюн сени эшегинги кёрген эсем, сокъур болайым!

— Олду! Олду! Олду!

— Тутушмуду, огъесе туююшмюдю? — алгъын бурун Джыджыу ёшюнюн тирейди.

— Сен дамы саласа ёшюнюнгю?!

Экисини арасында кюреш башланады.

Майыл бла Папъен

Майыл алай къарт да болмагъанды. Бир кесек къанаууракъды. Къанау да болмай не этсин, атасыны джети кызы бла джангыз бир джашы болгъанды. Ол да Майылды. Атасы эртде ауушады. Тамадалыкъ Майылгъа къалады. Кеси да юйдегили болады. Алай болгъанлыкъгъа, мынга да джашла туумайдыла. Да, не этсин тиширыуладан сора киши кёрмеген Майыл, къанау болмай. Кесини уа бир-эки деб тогъуз кызы бла бир къатыны барды.

Майыл ангысызды. Ол малгъа, «ойт-ойт» дер орнуна: «Джанынга болайым, сол джанынга бурул»,— деб эркелетген этеди. Аны тили ариуду ансы, кеси ариу тюлдю. Бурнуу юсюнде беш чечек табы бла бир эшек гуммосу кёрюнедиле. Аны къашлары кирпиклерини юсю бла кёзлерин джабадыла. Кеси да Майыл хар затны тили бла джалайды. Кыызгъанчлыкъын а сорма да кьой. Аны кьошунда эт ашагъан огъай, суусаб ичиб да кьутулаллыкъ тюлсе. Не этсин хариб: ол он тиширыугъа берне этерге керекди..

Джылны чакълары бизни сакъламай, заманла дженгил кете барадыла. Адам улу да ал кюнюн, экинчи не кюрешсе да, ызына кьайтараллыкъ тюлдю. Хар зат орнунда турмайды. Ол огъай эсенг, Кыысырла Сыртында кьалын чегет да джукъаргъанды. Джерден чыкъгъан терекчикледен эсе, алагъа джетген зарауатлыкъ аслам бола башлагъанды. Маллары бла тау джалпакълагъа чыкъгъан таулула чегетин аямай кеседиле, малны бошлайдыла, кюйдюредиле. Аланы бири да Майылды. Ол

да ол джанына кишиден артха кьалмайды. Аны кесине аталгъан чегет а кьалгъанланыкьындан да бек джукъаргъанды.

Къач сууукъла бошланган кюнлени биринде, эл агъашчыла, бир талай тюз киши да бирге тау джалпакълагъа джайыладыла. Аланы тамадалары уа Майылны эски танышы Гидемди. Ол да ала блады. Ол а Майылгъа къадалыбды. Алай а, не кюрешеди да джасакъ а алалмайды. Майыл а, таулулада адетча, келген кьонакълагъа мал союб, суусаб ичириб, атларына аш салыб, кеслерин тынчайгыб ариу бла тюбеялмайды. Кьалгъанла уа кьонакълыкъ да этедиле, джасакълары да бередиле, ариу да айтадыла.

— Майыл, бир къралны аты бла келгенбиз. Бер папыен!—къадалады Гидем.

— Аллах бирди, тау башында эркин битген чегетден бир суйгенимча кюйдюрейим деб келгенме ансы, тау башында не карым барды!

— Бир талай джылны ол сёз бла башынгы аласа. Энди кесинг бермесенг, кесибииз малларынгдан сюрюб кетерикбиз. Ма, къарачын, эркинлик къагъытыбыз да барды,—алларына атлай, малла таба тебрейдиле бир талай атлы.

— Малланы сиз асырамагъансыз! Алагъа тийгеннге, ма бу тиерикди!—ол къазыкъгъа узалады.

— Бу джол да айыб кесингде кьалсын, Берме. Мыртазакъла келселе, бир талай кёб этиб алырла, — кетедиле.

Агъашчыла къарамдан аугъандан сора, Майыл, ызларындан атлы чабдырады да,

аланы ызларына къайтартдырады. «Энди уа сокъураннганды. Къоркъгъанында уа, берир», — деб, кюнлюк джолну ызларына къайтыб келедиле.

Майыл, бир уллу гоппанны да алыб, къара сууну къатында сюелиб турады. Ол аууз джабханды. Была да сирелишгендиле. Чынг артында Майыл, селешмегенлей, гоппан бла сууукъ суудан алыб, хар бирине тегерек айландырыб ичире келиб:

— Мен ма бу къара суудан кёб алама суу. Неден да мындан бек хайырланама. Алыгъыз мындан да джасакъ, не папъен!— ингичге тиширыу ауаз бла къара суу таба башын силкеди.

— Ай ананг бергенни тёкген а!— Гидем къамагъа узалады.

— Эт аллай аккагъа джюн тартма! Сууукъ сууумдан да ичиб, кесимеми чабарыкъсыз?!

Ол хахай-тууай этеди. Папъенчиле башларын алыб, къачыб, кючден-бутдан къутуладыла.

Ёлюк къанга

Дуня джашауда адам да таууады, адам да ёледи. джангы туугъаннга къууанадыла, той-сюн этиб, къурманлыкъла этедиле. Ёлген жаннга уа бушуу этедиле, аш-ысхат чачадыла. Экисинден да, къаллай болса да бир сылтау бла токъ, ач да ашайды. Уллусу, татымлысы, семизи, ёз тутарчасы онглугъа тюшсе да, онгсузгъа да бир акъгъаны-букъгъаны къалады. Аны да, къарны тоймаса да, не ийи-

син, не тылшыуун бурун тешиклери бла тартады, не бармакълары бла сахан тюбню джалайды. Дуния джашау а, ауузунг бла суу иче билмесенг, бурнунг бла да ичирликди. Алай а джашауну да кесинге джараулу бери къалай бургъун ансы.

Къапчыкъланы Къара эфенди не ышармайды, не кюлмейди, бир да туугъан сабийлеге къууана билмейди, ёлгенлени уа сыйларын мийикге чыгъарады. Нек эте эсе да, ол джангы къошулгъанладан къорагъанланы онгсунады. Кашыкъла аз боладыламы деб къоркъады да..

Айтханларына кёре, ол джаш заманында да тойгъа, оюннга алай эс бёлмегенди. Ол билген, ол сагъатда да, не джылаб джазыкъ-сындыргъан, не тилеб алгъан, не урлау эди. Таулуланы асламысыча, кеси таукел ишлеб, мангылайы терлеб, сууукъда джунчугъанын аны киши да кёрмегенди. Андан бери уа бир талай заман кетгенди, элге джууукъ джерде чегетле да джукъаргъандыла, суула уа иги кесек саркъгъан болурла. А, энди уа, Къапчыкъланы Къара афенди термилген ишин табханды. Ол элни афендисиди, мезиртеде сабийлени да окъутады.

Къапчыкъланы Къара афендини юсюнден кёб да айтадыла. Алай болса да биз эшитгенлени бирин, экисин айтайыкъ. Ол джаш заманында эшек бла отуннга барса, къалгъан джашчыкълача, тенгчиклери тюшюрген булчукълары бла джонгурчхаларын джыйгъанды. Къалгъанла, ауур джюклю эшеклеге минмей, башларындан тутуб келселе, ол а,— миниб, бир джерде да тюшмегенди...

Ол джашлыгъында болгъанды. Бу уа ма бусагъатында болгъан ишди. Къапчыкъланы Къара афенди, адам ёлген аз болса, джаулу хычинла келмей башласала, окъутхан сохталарына кёзю-башы бла кёргюзюб башлар, джумушакъ кёзю этчиклени кёзюне кёргюзе:

— Ай аманла, ёлюк къанганы бир джорт-дуругъуз!— дер.

— Ненча кере айландырлыкъбыз?— деб, ач сабийле ауур сал агъачны межгитни тегерегине чабдырыб теберле.

Сабийле, бай адамны ёлтюрюр ючюн, ёлюк къанганы кызыу да, аслам да чабдырла. Аны уа не ючюн этедиле десенг, андан ашха кёб зат чачарыкъдыла да, аны ючюн. Джарлы адам ёлюр ючюн а, акъырын да, аз да айландырадыла..

Бир-бирде уа, ала асыры кёб айландыргъандан, асыры кызыу чабдыргъандан, сал агъач да имбашларында тургъанлай, джыгъылыб-джыгъылыб къалырла. Аллай заман тойгъан, солугъан кюнлеринде болады. Алай болмай, ач да болуб, бек да арыб, акъырынчыкъ айландырыб, азчыкъ бурулсала, джарлы адам ёллюкдю деб, уллу бушуугъа къалырла. Аланы алайгъа Къапчыкъланы Къара афенди юретгенди.

Къара афенди, сабийлени арыгъанларына да къарамай, аланы бир талай кюнню чабдырса, акъырын-кызыу барсала да, бир талай кюнню ичине уа уллу элде бир адам а ёлюр. Сохталаны насыблары дженгсе, бай болур. Экисини бири уа болур да болур.

Бир ашхам къарангыда уа, сохтала, иги тойгъандан сора, джортдуралгъанларын джортдура тургъанлай, Ачахматланы бий Чалдыр правленден келе тургъанды. Чалдыр а къартды, саулугъу болмагъан къарыусуз адамчыкъды. Бай а байды, эм байланы бириди...

Сабийле къарангыда эслеген болмаз эдиле: къызыу чабыб бара межгитни мюйюшю бла айланиган джерде ёлюк къанганы бир бутагъы олсагъатда алайгъа джетген бий къартчыкъгъа тиеди. Чалдыр тюбю иги кёрюнмеген джардан ырхылы къулакъгъа учады...

Аш да уллу чачылгъан болур: Къара афенди ышаргъанча кёрюне эди...

Джарашхан

Бу джаш тиширыугъа, бу атны ол тюшген, баргъан джеринде джарашыб къалгъаны ючюню, огъесе аман, иги этсе да, бирча болгъаны ючюню атагъандыла, анга ол Джарашхан ат аталгъанды.

Джарашхан сабийликден чыкъгъанды, алкъын къарт да болмагъанды. Ол бир тынч, бир-бирин билген, бир джарашыу юйдегиге тюшеди. Къууанч этиледи, сый-сыра тёгюледди, жангызгъа барадыла, тюрю-тюрю оюнла ачадыла. Хар ким кесини билимин, ангысын, джигитлигин, къол аяздача, халкъгъа кёргюзеди.

Бир тынчлыкълы, бир джарашхан кюн жангы келинин аллына къарачайны аламант хантларын саладыла. Джарашхан джарашыб

ашайды. Ол, к̑алгъан келинлеча, кесин джунчутмайды, алай к̑убулуб да к̑ыйналмайды. Аны аллына бир талай адамгъа джетерча бир зат салынганлыкъгъа, андан ызына джукъ к̑айытмайды, джугъун да к̑оймай, Джарашхан ч̑блеб атыб к̑ояды. Джарашханда адет былайды: ол эртденден ингирге дери ашайды, не табса да джубанады, сыйынмаса да, бармакълары да тебереди. Сора ингирден тангнга дери уа эшикге чабханлай кечинеди. Аны бу хапары элге джайылады, бу юйню алай насыблыгъа саамай башлайдыла. Алай болгъанлыкъгъа, не иги джаны бла, не аман джаны бла джетген джашла бла к̑ызлагъа бир булджургъа, бир безирерге, бир эрикгенлерин кетерирге, бир ачыкъ джюрекден кюльорге да керекди.

Ала бир кече, к̑ошдан джашла келген сатгъатда, эки к̑аууму да джыйылыб Джарашханлагъа келедиле. Да, быллай к̑ез ачмакълыкъда чам, накъырда болмай не амал барды. К̑айдам, сюрюучю джашланы суйген к̑ызламы, тууарчы джашланы суйген к̑ызламы, джылкычы джашланы суйген к̑ызламы, элчи бош джашланы суйген к̑ызламы эселе да, аланы бирлери, ауузун тыялмай:

— Джарашхан, бир талай тийреси болгъан уллу элде тюрлю хапарла чыгъадыла. Аладан сеннге огъай, суувкъ таякыны уллусу бизге да тиймеге эди. Биз бир джерге джыйылышыб, быллай бир оноу табханбыз,—деб бирлери башлайды.

— К̑уруюм, огъай дерик эсем, меннге джаргъан зат болсун ансы. Джашырмай тюзюп айталмасагъыз,—сиз хомух, сиз айтханны

эталмасам,— мен хомух!— Джарашхан ай-
тылгъанны толтурургъа разылыгъын билди-
реди.

— Сениге кёз тиймез ючюн, сени он бар-
магъынга да джюзюкле салыргъа керекди.
Аны бла биргелей, кесинг да, эринг да он
алма къатхан тизиу бла он къалач тизиуню
боюнларыгъызгъа тагъыгъыз да, тангига де-
ри ашагъыз. Алай этмесеги, хыйны, халмеш
бла да сени къойдуругъа айланадыла. Эринг
унамазгъа да болур. Алай болса да, не джа-
шыртын, не бир тюрю бир хыйла бла такъ.
Биз аны сениге игиликке этебиз ансы, биз ан-
сыз да боллукъбуз,—дейдиле ала.

Аны да кеслерине къошуб, алмаладан къа-
тханла этедиле. Алай бла ашагъан джокъ,
ичген джокъ, кеч болады. Ингирде Джараш-
ханны бойнуна он тизиу къатхан алма, он ти-
зиу да къалач тагъадыла. Он бармагъын да
джез, багъыр джюзюкледен толтурадыла. Ал-
лай бирини да эрине такъдырыргъа бердиле.
Кече джашла оджакъдан, къызла да терезе-
леден къарайдыла. Джарашхан, не ючюн эг-
ди эсе да, алгъан бурун алма къатханлагъа
мыллык атады. Аланы бошагъанлай, къатхан
къалачланы бирини ауузуна элтгенлей, чайна-
ялмай джерге атады. Аны тишлери къамай-
дыла. Эри уа чайнайды табханын, ашаялгъан
да эталмагъанлай. Ол ангылагъан болур:
кёзлерин къысыб, эринлерин ышартыб, тизиу-
лерин санайды.

— Сен кесинги тишируунгу джазыкъсын-
маймыса? Мен былай ач тургъанлайыма, се-
ни уа бойнунг бла бир тагъылгъанынг барды.
Сен мени суймей кёреме, — кёлю къалады.

— Кесингикилени боша да, андан сора кё-
рюрбюз.

— Айхай, была бир къатыладыла. Ансы бек
да дыгалас эте эдим.

— Хата джокъду, джангыз бюгечечикни
ораза тутханлыгъынга.

— Мен ачдан елсем, сен кесинг къалай
джашарыкъса?

— Сени кёзлериме кёргюзе, сеннге джетген
шхууурну да кесиме алыб, аны бла джубана
туурма.

— Сора, мени да елтюрме да, бир джуму-
шакъ затчыкъ келтир, марджа. Тоба, бир ал-
лах, бюгече былай къалсам, не ичим кетерик-
ди, не кесим сау къаллыкъ тюлме.

— Алай а болгъай эди...

Ол кече Джарашхан эшикке чабханын кё-
яды, эри да ох деб тынчаяды...

Хаймолла

Кюеуледе да аллай кюеуле бардыла: ан-
дагъын, мындагъын да юйлерине, къайынла-
рына куюб кёйгъанла. Аллай кюеулени
бирлери да Хаймоллады. Ол къайынларына
баргъаны сайын бир кёууандырыр
зат элтмей кёймайды. Бу джол да эки къа-
лач тизиу, беш сапын, он сернек, юч-тёрт ча-
рх халы, эки джылка тютюн элтгенди. Къа-
йын анасыны сыйын кёлтюрген кюеулери
ала да кюрманлыкъ этиб сыйлайдыла. Джа-
нгы кюеу, аланы аллай бир къыйналгъанла-
рын эслегенинде: «Джазыкъла, ала да бир тан-
сыкъларын алсынла, мен да джашауларына

бир къарайым»,— дейди да, бу джол кече да къонакътъа келеди.

Къартла кюеулерине хапар сорадыла. Ол да къошдан, элден, джамагъатдан хапар айтады. Къайын атасы уа, ол келтирген тютюнден да букъусурата, чамчы, джарашыу къарт:

— Тоба, тоба! Андан сора къашха эчки не болду?—кюеуюню хапарына тынгылай сорады.

— Болуб а не боллукъ эди, кийик эчкини къая таба сюрюб бара тургъанлайыма, бир джанымдан къонгур айю чыкъды да къалды! Алай болса да, ач болгъаным бла айю къайгылы болмай, ызындаи айланама. Мен эс бёлмегенлигиме, мени ызымдан да мазаллы айю айланады.

— Къой, алай дегенинг?—къайын анасы керти кёлю бла къайгылы болады.

— Алай болмай а, эркиши тюлмюдю,—къайын атасы ышарады.

— Былай джетиб, эчкини джигейине илиндим да, къарыусуз джигейчик кёолумда къалды да кетди. Ызыма къарагъанымда, бизни джеталмай, къонгур айюню талагъы туруб, тилин чыгъарыб хырылдай тура эди.

— Хариб, джеталмай, джан солуу этгенди да.

— Алай болмай а.

— Андан арысын а сормай да кёюгъуз,—дей. Хаймолла кезлерин кысыб, джукълаб бара тура эди...

Хаймолла омакъ юйледе, тёше-мёше юйледе, къайынларында тюшле кёреди. Басдырыкъланыбмы башланды. къурманлыкъдан иги къабханымы татыды да, Хаймолла эшикге

чартлаб чыгъады. Анда да кѣб мычымай, кеси джатхан юйге киреме деб, къайынлары джатхан юйге кириб кетеди. Уяныб тургъан къартла, секириб ёрге туруб, кюеулерине соруулу къарайдыла. Къарт амма уа:

— Оу, мен джарлы! Не болгъанды сеннге? — кѣзлерин кесини къарыусуз къоллары бла джабады.

— Энди керти ийнандым, сени джеталмай, къонгур айюню арыб хырылдагъанына,—дейди къарт да, бир джанына бурула.

— Сууукъ бурну бла Балакъуш джылы къуйругъунга тийсе, андан залим да чабарса!— къоллары бла уятлыгъын джаба, анга джетдирген артыкълыкны айыбын къарт самыргъа салады...

Хаймолла, иште огъай, кече орунда да джигитди. Ол, мал кыйырында джатса да, кымыжа болуб джатады. Ол кече да иги сыйланган джаш, аман тюшле кѣргенинде, кърны ауруб, кийине айланмай, арбазгъа чыгъады. Чѣгелеб тургъан къонакълары эслегенинде, къарт калкай келиб Хаймолланы къуйругъун ийисгейди. Ол а, ары деричини да къркъуб тургъан адам, кеси джатхан юйню аджашдырыб, къайынлары тынчайгъан юйге кымыжалай кириб кетеди...

Бегене

«Сен кимни бек сюйсенг, анга къаты бол», дейдиле бизни къарт аммаларыбыз. Не эсе да, алай нек болгъан эсе да, бизде, таулулада, аккаладан эсе, аммала къаты болгъандыла...

Аллай тиширыуланы бири да Дарика болгъанды. Ол хариб, къаты болайым да деб этмейди. Аны алай къайын анасы бла кесини анасы юретгендиле. Чынты адет алайды деб турады. «Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер» дегенлей, ол келинине исси бегенени, тымсызлай, кеси элтиб береди. Алай болгъа эди да, агъач чёмюшчюкню элтгени бла, келин ауузуна къашыкъны узатхынчыннга, ызындан баргъаны тенг болады. Отоуда къыш да от этилмейди. Алай болгъанлыкъгъа, джангы къайнагъан бегене уа суууйму билликди. Суу суратча, ариу Алакёзчюк суусалам болгъанды, кёзлери теренден къарагъандыла. Джангы келинни уа эркинликсиз эшикге чыгъаргъа джокъду амалы.

Дариканы гитче эгечи, Дарина, адебли тиширыуду. Ол кире, чыгъа тургъаны бла келинчикни болумун таб кёрмейди. Ол, ауузун ача, джаба турады да:

— Келин, не болгъанды сепнге?— деб сорады.

— Джукъ да болмагъанды,— адет алайды деб турады...

Дарина келинге къалай этерин юретеди.

Бир ингирде Дарика, аякъчыкъны келтиргени бла босагъадан тышына къараб, ызына кирсе, аякъда бегене джокъ.

— Оу, мен джарлы! Келин, олсагъатха къалай джалаб бошадын?— тили да чала, бутлары да чалдышына бара сорады.

— Анабыз, къалай алай да джаладым,— дейди келини, ышарырын тыялмай.

— Ой, джарлы, юйюм тюб болду,—деб, Дарика ёретинлей босагъагъа ауады.

Дариканы ёрге кёлтюребиз деб къарасала, ичи бош болуб тургъан агъач аякъгъа кьолю къарышыб, кеси да къабышыб турады, акъ чачы да тозураб.

Келини уа къалай этгенди десенг. Дарина юретиб кетгенден сора: ол эрлай исси бегенени терезе къангагъа къотаргъан эди да башын джабхан эди. Аякъны ичи бошалыб кёргенинде, керти хапар болуб, къайын ананы джюреги джарылыб ёледи.

Бедан бла төре

Бедан таулауду. Ол учхан къушдан тюк алгъан тири кишиди. Ол кёбню кёргенди, кёб да биледи. Бир къауумла кеслерин да джюрюталмайдыла. Ол а кесин да джюрютеди, хоншуларына да болушады, кийиклеге да джюрюйдю, чабакъ да туталды. Аны сёзге усталыгъы уа! Аны ауузуна тюшюб а ойнама.

Тар ёзенни юч элинде байла, бийле да бардыла, аланы ичинде андан онглула да болурла. Алай болгъанлыкъгъа, ала, кеслери къайгылы болгъан болмаса, къалгъанны сан этмейдиле.

Бурунланы бурун заманларында дорбунланы иелери болгъанды. Беданны, алай бай джашамаса да, бир уллу, ариу дорбуну болгъанды. Бай Бёденеланы да бир талай ууакъ дорбунчукълары болгъанды. Ала, анга зарланыб, дорбунну сыйырыр муратда, мадарла эте, даулаб, төреге келедиле.

Төре ишин бардырады. Төре олтурады. Эки джанында эки акъсакъл къарт олтурадыла.

Төре сөлешедн. Қъартла сөлешедиле. Бедан, къалгъанлагъа кёргюзмей, төреге кёкюрегинде бери чыгъыб тургъан бир дуппур затны кёргюзеди.

— Сен кимсе?— төре соруб башлайды.

— Мен Беданма! Мен Қъарачайны джаудан сакълагъан кишиме!

— Дорбун кимникиди?

— Ата джуртун ким сакълай эсе, ол аныктыды. Дорбун сеникиди, меникиди, аныктыды, барыбызныктыды, ким инджиле эсе, аныктыды.

— Сен а нек келгенсе?— ол биринче бурулады төре.

— Мен байма. Малым қёбдю. Дорбунларым тардыла. Уллу дорбун меники болургъа керекди. Мени тарыгъыуум олду,— дейди ол.

— Тюздю, сен байса. Сени бир талай малынг ёлсе, бир талайынг къаллыктыды?! Беданы малы ёлсе уа, неси къаллыктыды?! Андан эсе, сенден малла къорасынла, мынга уа малла къошулсунла. Ма аллай болса, тюздю!— дейди төре, къартла башларын кымылдатадыла. Төрге ёрге турады, къартла ёрге турадыла. Қъалгъанла да ёрге турадыла. Бедан да кёкюрегин къагъыб турады ёрге.

Төре ишин сюзюб бошагъанындан сора, Бедандан кёргюзгенин даулайды. Ышарыб базыкъ эринлерин кёреди.

Бедан а:

— Бек излей эсенг, артыма турмайын берейим. Андан эсе, сени джанынг къалсын, мени да бетим джоюлмасын,— деб, джюнге чырмалыб тургъан кезлик бычакъчыкыны чыгъарады.

— Керти кесибми кьоярыкъ эдинг?— төре тюрленеди.

— Артыма турлукъ тюл эдим!— дейди Бедан.

Къартла кюледиле, джыйылгъанла кюледиле. Бедан кюледи. Төре ачыуланады, анга уа ачыуланьргъа джарамайды. Ары дери да төреге дертлери болуб тургъанла, аны төреликден чыгъарадыла. Беданны ол ишге айырадыла.

Саламырза бла юй бийчеси

Кече, кюн да ишлейди Саламырза. Кече, кюн да ашайды къатыны. Саламырза башын къошдан къаратмайды. Аланы юйлери уа айнымайды. Сандан бир, Саламырза юйюне келсе, аны аллына шхууур салынмайды. Аны юйю сууукъду, ичинде джугъу джокъду, къатыны уа ууртларын кёбдюрюбдю.

— О, не болгъанды? Нек кёбгенсе?— деб сорады Саламырза.

— Болду! Мындан ары сени бла джашаял-майма!

— Нек болгъанса алай?

— Джылдан бир джокълайса сен юйюнгю.

— Малладан бошамайма.

— Мени малча бир кёрмеймисе?

— Да, энди къалай этейик?

— Айырылайыкъ!.

Биягъы төре ишин башлагъанды. Халкъ джыйылгъанды, уллу арбаз толгъанды. Быладан сора да бардыла башха тюрлю ишле бла келгенле да.

— Сен мындан бош тарыгъаса: юсю амаңды, арыкъды ансы, не хатасы барды, аламаң адамды да,—Бедан къатыннга соруулу къарайды.

— Джюйюсхан төре, тарыкъмай не этерикме, юйюне джыйылмайды сора? Мен муну юйюнде габашларыма олтан салыргъа да табмайма. Мен муну юйюнде бир аякъ хантус ичмейме. Джарлыма мен! Джарылыб бошагъанма мен!..

— Төре, сиз эркиши, мен эркиши: мен бир сёзю терс айтмайма. Майнама. Минги Тау, майнама, Қъобан суу,—аланы хакъына, алдамайма! Алдайды къатын. Ол ёмюрюнде хантны аякъ бла ашамайды, чоюн бла болмаса. Ол ёмюрюнде чарыкъ киймейди, джалан аякъ айланган болмаса. Қъуру менмеми малда айланган?! Таулула бары да таугъа бир кетселе, ызларына алай дженгил къайталмайдыла.

Төре, башын булгъай:

— Киши, сен муну юсюне къатын ал да, бу къатынны ол къатыннга джумуш этдир. Қъатын, сен кесинг аз аша да, эринги сыйла!—дейди.

— Тюздю, алайды,—башларын булгъайдыла къалгъанла да... къатындаң къалгъанла.

Гошаякъ бла Дуппуш

Бу эки тишириу хоншуладыла. Кеслери да башсыз къатынладыла. Быланы нелери да барды, джангыз эрлери джокъду. Бир эрин

къыстагъан этгенди, биринден эри кеси къачханды. Быланы эки тюрлю иннетлери барды, ачыулансала да, экиси эки тюрлю ачыуландыла. Хар ким бирер уллу юйдегилери бла бирер гитче арбазгъа сыйыныб, тынчлыкъда джашагъанлай, была, бирер къысыр къатын, кенг арбазларына сыйынмайдыла. Была бир бирине болгъан сагъатда, хоншулары да, юреннгендиле да, ишлерин да къоюб, былагъа орчагъа чабадыла. Бири эркишича аманла айтса, бири да тиширыуча къаргъайды. Быланы ишлери тѳреге тюшеди.

— Экигиз да суу-суратла. Экигиз да супсубайла. Экигиз да эркишилени кѳзлерин къаматырлай ариу тиширыула болгъанлайыгъызгъа, нек тынч турмайсыз? Кѳрмеймисиз бизни ѳхтем Минги Тауну да къайгъы излемей тургъанын? Айтыгъыз, къайсыгъыз терсиз, къайсыгъыз тюзсюз?—Бедан чал мыйыкъларын бурады.

— Джанынга болайым! Адам къалай тѳзсюн. Меннге: «Гыбышы табхан!» — дейди сора.

— Сен тюлменг: «Анангы огъай, кесинги» деген!— даулашадыла Гошаякъ бла Дуппуш.

— Да, ишигиз таб тюлдю. Юй байлыгъыгъыз а не барды?— эки джанына акъсакъал къартлагъа къарайды, бу башын булгъайды, ала башларын булгъайдыла.

Гошаякъ тизеди юй хапчюклерин:

— Миннген ат, алтын суугъа атылгъан къама, эки джамчы ат керек, бир белибау, эки бычакъ...

— Окъа къаптал, алтын туюме бла тыйын тон...— Дуппуш да айтады неси болгъанын.

Тёре ышарады. Акъсакъал къартла ышарадыла. Ышарадыла алайгъа джыйылгъанла — Алгъа кимден кылыкъ чыкъса, ол кесини байлыгъын элтиб, ол бирине берирге. Алай тюл эсе да, экигиз да бир юй болугъуз да джашагъыз. Ол заманда гыбышыгъыз да болмаз...

Ол кюнден сора, ала татлы хоншула болуб къаладыла.

Айна

Келинле келедиле, сабийле тууадыла, эл ёседи. Атала, анала огъай, тийре-хоншу да къууанады. Къууанч кимге да къууанчды. Ол заманда уча-сыр этиледи, тойла-оюнла боладыла. Ат да чабдырадыла, тутуш да ачадыла, ёчле да саладыла. Къаппа-къаралыб, болгъанны дардагъан этиб баргъан Къобандан да ётедиле, бир-бирде бычакъла да джылтырадыла, бир-бирде тапанчала да атыладыла...

Таулу тишириу Айна, хар къууанч этгени сайын, къалгъанлача, эки-юч ууакъ аякълы бла къалмай, мюйюзлю ууаныкъны да къабугъун алдырады. Томуртхан да аллайын томуртдурады, джауорун къалагъы сабийге бир иги аркъа джюк болурча. Алай а, андан не келсин: аны ол кыйыны аллах джолуна зыраф болады да къалады. Насыбы болгъан, ким болса да, тийреден келиб, батыры бири ашар. Алай болмаса уа, асыралгъан малны эти джараусуз болур: не морт, не чириб, не ийис этиб.

Айнада кёб кылыкъла джатадыла. Аны таныгъанла, бир кесек безирерге суйгенле:

— Айна, ол алапат келинлеринг не эте турадыла? Кеслерин да асыры суйгенден, эшик бетин да кёргюзмей тура болурса дейбиз,— деб озаргъа ёчдюле.

— Мен аланы суйгенча, аллах да сизни алай суйсюн!— ачууланыр, орамны бир кыйырдан экинчи кыйырына дерн кыууб кыыстар.

Айна джашларын сюеди, алагъа ашатхан да этеди, кеси да аланы кыйындарындан хайырланады. Алай а кеси тилеб келтирген келинлерин а кёрюб болмайды. Айна, келинлерин юйюнден кыыстаб бошагъанындан сора да, аланы не болса да бир зат бла кыйынаргъа эсине тюшеди. Ол бир кюн, тийре къартланы джыйыб, алагъа эки джелин эте тургъан ийнегин кесдиреди.

— Айна, бу алапат хайыуанланы къалай кесдиресе!?— дегендиле адамла.

— Кюушенгенлери келинлеринме ушайдыла сора, къалай этерикме?—деб джууаб бергенди Айна да...

Уллу гардошла

Джер юсюнде кёб тюрюк миллет джашайды. Аланы бири къалмай джарыкъ кюнню джарыгъын кёрюб, джылыуунда джашаргъа сюеди. Ишлеген адамны солургъа, иги ашаргъа, омакъ кийинирге да огъайы бола болмаз. Алай болгъаилыкъгъа, хар адам табигъатны байлыгындан бирча хайырланалмайды: кими иги джашайды, кими аман ашайды.

кими не кыйынлыкда да адамлыгын сатмайды. Кими, неден, кимден болса да, кярны ары бир тойса, андан сора анга джукъ керек тюлдю. Сени кыуаннганынг, билиминг, адамлыгынг анга керек тюлдю: ол андан хапарсызды...

— Ой, джамагъат, акъылдан хузумсуз сиз Башларыгъызда арыгъан мыйыгъызны кыозгъаб кёрюгюз, ала бир джукъ ангылай эселе,— танг джангы ата кычырады Джюджек.

— Нек? Нек? Алай деген кыалай болады, биз да сени тийренгден шойбуз да,— кыулакъ саладыла джамагъатчыла.

— Андан болур ангылагъаныгъыз!..

— Бек да ангылайбыз. Сен кыабхакъ башындан кычыраса, биз да тюбюнден джууаб кыайтарабыз.

— Мени семиз этим болса, джумушакъ унум болса, сары джауум болса, башы алымагъан бышлагъым болса, кыалын джуууртум болса, чыммакъ-акъ уллу гардошларым болсала, меннге андан сора джукъ да керек тюлдю.

— Айхай, аланы табсакъ а, аладан сора уа бизге да джукъ керек тюл эди. Аладан сора ашарыкъ да боламыды? — сейирсинедиле была.

— Ой, сиз кыуругъуз, энтда аны да билмей тура эсегиз. Кыайдам, кыайсын айтайым, ол тюкен хынтыр-мынтырланы: конфетле, печеньеле, акъ бал, шекер, чёблеу джау...

Джюджек тюкенде сатылгъан ашарыкъланы джукъгъа санамагъанды. Аланы алгъанлагъа джолукъса да, аланы этеклерин башларына кыаблагъынчы бир урушханды.

Къурум оджакъ

Хар миллетни—ол уллу, гитче болсун, кесини джоругъу, адети болады. Аны, аны кибик, айырыб артыкъ сыйлы кёрген заты да саналады. Тыбырынг къуруса, къурудунг. Оджакъанг, джылынмаса, джашауунг тас болду. Оджакъынгдан тютюн чыкъмай къалса, ол юйню ичинде киши да къалмай къырылгъанын бил...

Бурун таулуланы юйлеринде терезе болмагъанды. Кюн батханын, кюн чыкъгъанын, танг атханын, кюнню ариулугъун, кюнню бокъланганын да башы кёкге ачылгъан оджакъ бла билиб тургъандыла. Ол себебден, оджакъланы сыйлары эки къат уллу болгъанды. Арт алада уа, сандан бири, джангыз терезе кёзчюкле салдыра башлагъандыла. Орамла тар, арбазла бири бирине джууукъ болгъанлары себебли, салгъан терезечиклери бир-бирини арбазына къарагъанды. Аны уа, аллахым сакъласын, бир къауум хоншу унамагъанды. Аллай хоншуланы бири да Джугурук болгъанды. Ол а, тёзюбмю къоярыкъ эди, халкъгъа айланыб:

— Хорасан, аллахха ачылгъан кёзлеринг джабылсынла, меннге ачылгъан терезе кёзюнгю джабмасанг!— межгит аллында кычырады.

— Къой, джаным, алай къаргъама: не алладан къоркъ, не фыйгъамбардан уял, не юйдегинге ырысла.

— Мен нек къоркъама, сен къоркъар орнуна? Джаб, джабмасанг, кесим джабарыкъма.

— Джарлы юйме джарыкъ къайдан кирликди да сора?

— Майнама, оджакъ! Ол джабылгъынчыннга, кёзлеринг джабыллыкъ!

— Сени оджагъынгдан, джарыкъ кирген огъай эсенг, тютюн да чыкъмасын!

— Хо. Чыкъмай огъунакъгъа къалсын, терезеиги джаб, ансы,— бирден эки болургъа унамайды Джюджек.

Ишлери кёб болгъан эсе да, олсагъатда да сёлеширге заман а табхандыла..

Кирит салгъанма

Танг атхандан бери да, кюз аязыялмай, джангур джаугъанлай турады. Къоргъашын бетли талгъыр булутла тар ёзенни башы бла ары-бери джюзедиле. Сандап бир кюн, къызыл тобча, булутланы арты бла тауланы башларын джылтыратады, дагъыда мычымай ызына бугъунады. Бюгюн асыры уллу джаугъандан, кюнбет къотурлагъа дери да къозгъагъандыла. Суу ырхыла, тереклени тамырлары бла къобарыб, мазаллы ташланы тёнгеретиб, хар бирин Къарачай Къобан бла энчи танышдырады.

Бюгюн не эсе да хар ким, башы къайгъылы болуб, чабханлай айланадыла. Кими къазанчыгъын сюреди, кими джыккырчыгъын тутаргъа чабады, кими тёнгерте юйчюгуне тиреу салыргъа кюрешеди. кими, мюлкю къайгъылы да болмай, бир юйден бир юйге кире айланады. Аллайланы бири да Гыджыуду.

Айхай, Хаджи-Осман бла бу тишируну отлары бири бирин кёрюб жарыкъ джанаргъа унамайды. Бюгюн да муну аллына Гыджыу джолугъуб къалгъанды. Ариу, джукъ айтмай къоярыкъ эсе да, бу джол а ол къатынны керти кёлю бла джазыкъсыныб:

— Гыджыу, бу джолгъа дери ийнанмагъанса бир сёзюме. Бу джол а ийнаныргъа кюреш. Кесниг да къайры ашыкъгъанса? Ызынга айланыб, юйюнгю суугъа алдырмасынг, иги болур эди. Ансы, сен андаи къайытхынчынига, къуру джуртха къараб къалма,—акъырынчыкъ айтыб ангылатыргъа кюрешеди.

Аны уа табансыз чаппаларыны табанлары тюше, узун этеклери джелни тарта, ауузу уа:

— Кюрек бла къазылыб, сенек бла джабылсын меннге аны айтхан. Мен юйюме къадау салыб келеме. Къара киритни да илиндиргенме.

Къатын ызына къайытыргъа, юйюню бир джаны джокъ..

Чокайчыкъны къызлары

Чыракъ отунла, джилтинлери ёрге чартлай, жарыкъ джанадыла. Узун, къара сынджырчыкъгъа тагъылыб тургъан багъыр къазанчыкъда да къуру Къобан сууу къайнайды. Кенг отджагъада да юч къыз олтурады. Аланы кыппа-кызыл салыныб тургъан бетлерини ууртларыча, отджагъада кызыб кызаргъан бутлары да тишмекле болуб кызаргъандыла.

Къалгъанлары олтурадыла, бири уа ёрге

турду да гитче чемюшчюк бла партюх ун алды. Экинчиси да, аны кёрюб кьобду да ол да эмен кьалакьчыкь бла кьазанчыкьгьа узалды. Ючюнчюсю уа, ашыкьмай, сынджыргьа да бир кьолун джетдире турду да, уллу гоппан бла бир сууукь сууну алыб хазырланды. Энди ючюсю бирден сюелгендиле, кёзлерин-башларын тьююб, кьазанчыкьны кьатына.

— Къуй! — деди бири.

— Булгьа! — деди экинчиси.

— Суу-суу! — деди ючюнчюсю.

Какны булгьадыла, бир кесек хиререк болса да. Аны ючюн не, ишни уллусу аллындады. Уллулары буйрукь берди:

— Барыбыз да бирге ашайыкь, — деб.

Ортанчылары оноу этди:

— Башха-башха ашайыкь! — деб.

Гитчелери урушду:

— Ання айтхан не эди?! Ання айтхан не эди?! — деб.

Чокайчыкь а, шхууур этселе да, ашасала да, сёлешмезге деб тилеб кетген эди. Алай болса да, гитчелери болмаса, аннялары айтханны унутхан эдиле.

Джасакьчыла

Апа, эшта, атасына ушагьан болур, ол кесинден башха адамны айтханын этерге унамайды. Юйню акь сюртюлген кьабыргьа-сына кьара десе, ол сени дженгигинчинге кьоярыкь тюдю. Ол, хоншуларындан огьай,

къралны законундан да къркымайды. Ол себебден, къралгъа бериллик борчун заманында бериб кутулмаз.

Бир джыл джасакъчыла, бир талай да болуб, элден джасакъ джыйыб бошагъандан сора, Апаны юйю таба бурула:

— Апа, джасакъчыгъынгы унутубму кыйгъанса? Сизни келтирирге эрингенча кърюб, кесибиз келгенбиз, не айтырыкъ эсегиз да? — деб, аллында сюелдиле.

— Келдигиз эсе, энди сирелигиз. Мен сизничаланы танымайма. Бу юйге джасакъ деб келирге, арабий, сизден сора киши табылмаймы кългъанды? Сизге бергенден эсе, эшик аллында самыргъа атсам а! Сизге бергенден эсе, Къобан суугъа кърсем а! Ит аманлыкъчыладан сакълайды, суу а кирибизни алады, джашауубуз аны блады, — Апа юйюне кириб кетеди.

Алай айтханлыгъына, кърт къртын чыгърлыкъ болур джасагъын, деген акъылда сакълайдыла джасакъчыла, юйге уа кирирге тартынадыла. Ол юйден чыкъмай туруучу бир джашчыкъ бир заманда:

— Къачыгъыз! Апа сауутларын ала турады, кърыб кърюрыкъды! — эки кърулакъчыгъындан да кърлчукълары бла тутуб кърчырады.

Джашчыкъны ызындан къртын мычымай бир темир тишни, бир гыда балтачыкъны, бир джити мизни, бир уллу бычакъны чыгъарады, тегерегине кърарайды да:

— Эшта, къралайсыз, алай кърачмасагъыз, мен сизни туураб кърюрыкъ эдим! — ызларындан сауутларын джылтыратады.

Ала уа, — старшина аллында, джасакъчы-
лары да ызындан—Ташлы Ырхыдан аууб
бара эдиле, артларына да къарай-къарай.

Тёзгенми этерик эди, Апа ол кюн огъуна-
къгъа, хоншу къызчыкъгъа бир къара сомну
да артыкъ бериб, ызларындан джасагъын
иеди.

ХАПАРЛА, ОЧЕРКЛЕ

Амин

I

Къалай алапатды джашау! Алайгъа къарасанг да, къартла, былайгъа къарасанг да, сабийле къууанадыла. Орамланы толтуруб, сабийле школгъа барадыла. Аланы кызыл галстукчукъларын эртденнги джел тарайды. Школгъа барыргъа джыллары джетмеген ууакъ сабийле уа детсадлагъа, детяслийлеге барадыла. Окъуудан къайытхан сабийле, кеслери бир зат этерге кюрешген болмаса, кишини соруб да къыйнамайдыла. Детсади-кледен къайытханла уа аккалары бла аммаларыны азабларын бериб къоядыла. Алим-ле айтыу бла, бусагъатда сабийле нени да билирге излейдиле. Ала нени да тинтиб, къараб кюрешедиле. Ала бир кере кѳрген-лерин, эшитгенлерин а унутмайдыла.

Бюгюн солуу кюндю. Гитче Аминчик да детсадикге бармагъанды. Ол, юйде къалса уа, аккасы бла аммасын эрикдирмейди, бир-бирде эриндирген этеди ансы. Ала да, бир бек арыб къалгъынчыннга, аны къаллай сорууна да джууаб къайтарыб турадыла. Бу джол да ол, акка бла бирге къобуб, аны акъ сакъалындан да тутханлай, соруула бериб башлады:

— Акка, сени сакъалынг нек барды?

— Мен эркишиме.
— Мен эркиши тюлмеми?
— Сен да эркишисе.
— Мени нек джокъду да?
— Сен алкъын джашса. Мен а къарт болгъанма, джашым.

— Текени уа нек барды?
— Ол да къарт болгъанды.
— Экигизден къайсыгъыз къартсыз?
— Қъайсыбызны сакъалыбыз уллу эсе.
— Келчи, акка, бир тенгледирейик, — деб, уланындан туугъанчыкъ къартны текени къатына тартыб барады.

— Билдингми? Қъайсыбыз къартбыз?
Амин, эки сакъалны да кёзлери бла ёлчелей келди да, текеге да, аккагъа да къараб:

— Теке къартды! Теке къартды! — дей, къууанч тыбырлы болуб, аммагъа бурулду. Тёгерегине башчыгъын да ары-бери этиб, бир талай джолда айланды. Амма да, учуб баргъан булутладан кёзлерин бери айландырыб:

— Джашыма къара! Чарсхамы бараса? Огъесе бир зат сорурму эдинг? — деб, глоч таякъчыгъы бла джашчыкъны инчигинден тарта, тишсиз кириулери ачыб ышарды.

— Аммачыгъым! Бал чибинлеми бек ачытадыла? Джыланмы бек ачытады?

— Экис да бек ачытадыла.

— Қъайсы аманды?

— Джылан игитда аман болады.

— Сени ургъанмыдыла?

— Аллах, кенгде кёйсун, джашым, алай къалай айтаса?! — деб амма, биягъы глочну узата, бек чарлады.

— Акка урушмайды. Сен урушхан этесе. Мен кетдим,—дей, Амин, аккасын да унутуб, атасы таба чабханлай кетди.

Бу юйдеги, бу атауул бурундан бери да огъурлу атауулгъа саналады. Былада бир-бирлерине къынгыр къарагъан огъай, бир-бирлерине: «Муну эт, муну этмей къой»,—деб да айтмайдыла. Хар бири кеси керекли джерине сюелиб къалады. Былада урушхан, хыны этген эшитирик тюлсе. Сора, аланы не этгенлерин кёрюб, сабийлери да кеслери юрене-юрене барадыла. Ол юйдегини бири да джашчыкъны атасы Азретди. Ол бюгюн, къартланы солутуб, маллагъа кеси къарайды. Ол иште болгъан кёзююнде уа, акка бла амма кишиге да джетдирмейдиле.

Азрет къойлагъа кёзуларын бошлады. Маллагъа суу ичирирге челекlege узалды. Асият да, шхууурну хазырлаб, кийимlege къадалыб итиу урады. Акка тапчаннга таяныб солуйду. Амма уа сыртын кюннге айландырыб къыздырады. Амин а, бир кесекчикни да бир джерде тохтамай, аланы араларында ары-бери чабханлай айланады. Хар бирини къатына барса, сорууу уа тохтамайды. Ала бары да, эринмей, аны бла ушакъ этедиле. Амин кесини джылларындан тамадады. Ол детсадда эшитген, къартлары билмеген сорууланы да сорады. Бир соргъанын экинчи къайтармайды.

— Акка, сен космосха учханмыса?

— Не затха?!

— Гагарин учхан джерге?

— Къулагъыма къычырыб айт!

— Бизде сураты тагъылыб тургъанны учхан джерине?

— Оллахий, джашым, аны уа билмейме.

— Амма да билмеймиди?

— Оллахий, аны да билмейме.

— Атдя бла ания уа билемидиле?

— Оллахий, аны да билмейме.

— «Встанька Ваньканы уа» билемисе?

— Оллахий, аны да билмейме.

— «Билмеймени» уа билемисе?

— Оллахий, аны да билмейме.

— Джукъну да билмей эсенг, кетдим, — деб, джашчыкъ амма таба джанлай башлагъанлай, акка сыбызгъысын алды. Амма да кенгден харс уруб башлады. Амин а не аллына баралмай, не ызына къайталмай, орталыкъда стемеге барыб башлады...

Бир-бирде акка бла Амин эришиб да чабадыла. Экиси да керти кёллери бла эришедиле. Эришиуде уа бир-бирин аяу да болмайды. Тёрелик этген а аммады. Акка озса, акка къууанады. Амин озса, Амин да, амма да къууанадыла. Экиси да тенг келселе, ючюсю да къууанадыла.

Аккагъа токъсан тогъуз джыл болгъанды. Аминиге уа юч джыл толгъанды...

II

Амин кеси кеси бла да сёлешеди: «Мен уллу болсам, кёкге учарма. Биргеме акка бла амманы да алырма. Гагарин болуб къалсам а?!»—дейди. Ол кесини соруулары бла не эсе да бир ат болургъа излейди. Алай а аны къартла ангыламайдыла. Ол умут этиб, ата-сына къысылады да сорады:

— Ой, Азрет! Азрет!
— Ой!
— Бизни ненча кьозучугъубуз барды?
— Ондула, — дей, атасы кьойланы арбаз-
гъа ийди.

— Он ненчады?
— Ма быллай бирди.
— Кьойла уа ненчадыла?
— Ала да анчадыла.
— Анча уа ненчады?
— Бирге тёртню кьошсанг, ючге экини
кьошсанг, аланы да бир-бирлерине кьош-
санг — была бары да анчадыла, — деб, Азрет
бармакъларын бюгюб кёргюздю.

Джашчыкъ, джыр орнуна анчадыла-анча-
дыла» дей, анасына чабхаплай джетди. Эте-
гинден тартды да:

— Асият, он ненчады? — деб, тубюнден
ёрге къарады.

— Ол а, эки кьолунгда ненча бармагъынг
бар эсе, ма он аллай бирди.

Аминни кёзчюклери джарыды. Ол, ёрге-
ёрге чынгаб, кюллюгюн да тыялмай:

— Билмейсе! Билмейсе! Билмейсе! Анча-
дыла! Анчадыла! Анча! — дей, алайдан да
биягъы аккасына джанлады.

— Акка, нек джатаса?

— Солугъан этеме.

— Нек?

— Сени атанг солу дегенди.

— Мени атам сенсе. Ол Фатиманы атасы-
ды!

— Азрет Фатиманы да, сени да атагъызды.

— Сен а?!

— Мен къарт атагъызма.

- Амма уа?
- Ол да къарт анагъызды.
- Асият а?
- Ол да анагъызды.
- Билмейсе! Сен аккамса, аммам а аммамды...

Джашчыкъ бир джерде кѣб аякъ урмайды. Ол нени эсе да излейди. Акка бла амма да анга къараб ышарыб турадыла. Аланы да джубанчлары олду.

Амин къоз терекге минерге бир талай джолда узалды. Алай болгъанлыкъгъа, терек кесине миндирирге унамады. Ол базыкъды, мийикди. Джашчыкъ а тохтамайды, илине да барады, дагъыда ызына томалаб кетеди. Бу джол ёргерекденми кетди да, ол ёрге къобалмай мычыды. Акка, къарай туруб, эришиб чабыучусуча, терек таба чабды. Амма да, джерге тюшген джаулугъуна да узалмай, акканы ызындан тебреди.. Ала джетгинчинге, джашчыкъ кеси къобуб:

- Мен мындама! — деб кычырды.
- Къайдаса?
- Терекни тюбюнде.
- Башында тюлмюсе?
- Миналмайма.
- Нек?
- Къоз терек къоймайды минерге.
- Миналмай эсенг, сен нек минерге излейсе?

— Мен! Мен! Мен! — деген болмаса, джашчыкъ акканы сорууларына джууаб къайтарыргъа суюмеди.

— Къойдум энди сорууланы. — Къоз терекге миндирлик эсегиз?

— Уллу болсанг, кесинг да минерсе.

— Ол заманда кесим да космонавт да болурма.

— Ол дегенинг?

— Космосда учарыкъма. Сизни да миндирме.

— Биз энди джукъгъа да минерик тюлбюз.

— Алай эсе, анча ненчады?

Амма теренден къарагъан кёзчюклерин сюзю. Не айтыргъа да билмей, кюнтурушдан къобду. Акка да, акъ сакъалын сылай, къарт текеге да бир кёз джетдириб:

— Балам, айтханларынг къарачай сёзлеге ушайдыла. Алай болса да, мен ол сёзлени унутуб къойгъанма.

Бир заманда Аминни ингичге ауазчыгъы анасыны къатында чыкъды:

— Меннге уа джангы кёлек?

— Сеннге энди тигерикме.

— Хурджунла саллыкъмыса?

— Айхай да.

— «Айхай да» не затды?

— Айтылгъанны этгенди.

— Ийнандым, — деб, Амин къатларына барды.

Азрет, къатында сюелиб тургъан джашчыгъына джукъ айтмай, ишин этеди. Амин а къарабмы турлукъ эди:

— Азрет, мен да ичирейим?

— Иги эсе, ичир...

— Майнама! Қъара къозучукъ эммейди! Мен анга суу ичирейим. Джазыкъчыкъ. Кеси да тюклени чайнайды. Ауузчугъун да джуумагъанды. Алагъа ары урушчун: ала аны табанлагъан этедиле. Табанлагъан а не затды?—

дей, джашчыкъ, айтхан сёзюню магъанасын иги ангыламай, атасына къайтарыб сорду.

Атасы джашчыкъны, къартлагъа эслетмей, къойнуна алды да, кёкюрегине кыса:

— Къара къозучукъну анасы джокъду. Ол алкъын суу ичмейди. Анга башха къойладан саууб ичиребиз. Кеси джашыртын да эмеди.

— Да сора мен анамы берейим.

— Къайсы анангы?

— Асият анамы.

— Бар да кесинден сор, — деб, Азрет джашчыкъны анасына ашырады.

Амин чабыб келсе, аны хурджунлу кёлекчиги битиб турады. Ол, сорлугъун да унутуб:

— Къара къозучукъгъа уа хурджунлу кёлекчик?! — деб анасыны бойнундан къучакълады.

Ол кюнден сора джашчыкъгъа эмизик джарашдырдыла. Анга сютден къуюб берселе, ол да къара къозучукъгъа эмизиб тебрейди. Алай бла, Амин бла къара къозучукъ шох болдула. Джашчыкъ къайры барса, къозучугъу да ызындан барады. Ол бир-бирде детсадикге да Аминге къошулуб кетеди.

Джашчыкъ, сабий юйден къайытыб келе:

— Къаракъулакъчыгъым! Къаракъулакъчыгъым! — деб кычырса, ол да аллына чабыб келеди. Бир-бирде уа, кеси келиб, джашчыкъны аллын сакълай, кесин кёрсе уа:

— Маа! Мя! Мя! — дей, аллына чабады.

Энди эришиуде чабыучула юч болдула. Акка бла Аминге къозучукъ да къошулду. Къаракъулакъчыкъ а, амманы айтханына кёре, экисин да озады, бир шыша сют алады,

Эришу

I

Кюнле тюрленгендиле. Джауады, бир да тохтар акъылы джокъду. Орамланы эки жанлары бла ырхыла барадыла. Бокъланган суу джолну ташын, агъачын да тазалайды, сюрюб барыб уллу суугъа къошады. Батыу джерледе уа ууакъ кёлчюкле чайкъаладыла. Адамла джунчусала да, быйыл хурмет уллуду: хар зат дженгил ёседи. Терек бахчала, аязчыкъ къакъгъанлай, джерге дери ийилиб чайкъаладыла. Гардош башла да, алагъа эришгенча, асыры мийikle болгъандан, кём-кёкле болуб, джерге аунагъандыла. Башын кёлтюралгъан къылчыкълы мюрзеу да джокъду. Ёмюрде гяхиник кёрмеген кюнбет къотурла да кёгергендиле. Бичепликле уа ары бла бери чайкъаладыла.

Таулулада аккасыз, аммасыз сёз джокъду. Ууакъ сабийле да аланы бек сюедиле. Ала да, кеслериникиледен эсе, туудукъларына иги эс бёледиле. Бир джаны бла да, къартла бла сабийлени сагъышлары, джюрек къууанчлары да бирча болады...

Муратчыкыны аккасы, узун акъ сакъалын да бир къолу бла сылай, бир джырны макъамын тышына чыгъармагъанлай джырлай, юйден арбазгъа чыкъды. Быйыл аны къууанчы уллуду. Ол джырласа, аны мыйыкълары ёрге-энишге къымылдайдыла. Акка, кеси кесине эжиу эте турду да, арбаздан бачхагъа кириб, тегерегине къарады. Ол, энишге ийилиб, ырджыда битген хансланы ёрге къобарды. Аны къынгыр бармакълары да къалтырай, ол чёблени ёрге тюзетди да, джан сюеклерине дери

джетдириб, ёлчелеб кёрдю. Акка ышарды. Акъ мыйыкъла ёрге-ёрге чюйюрюлдюле. Чыр-па къашлары да кёзлеринден ёрге айырылыб, аланы ышарыргъа къойдула. Акканы бютеу санлары алай тургъанлай силкиндиле.

Туура ма ол заманда, аны кызындан туугъан Муратчыкъ да юйге мыллыгын атыб, къатына да баралмай, кенгден бир уллу кызыл китабха къараб сагъыш этеди. Ол, не кюрешсе да, китабны къатына баралмайды. Аны ичин ачыб, неси бар эсе да, бир кёрюрге уа термиледи: Алай а, кеси аллына былай сёлешеди. «Къалай ариу китабды! Кеси да кыппа-кызылды! Аллай китабны Большевик игитда сюеди. Мен китабны, неси билмегенлей, табхадан алсам, суратларына бир къарасам, къалай иги боллукъ эди. Аз алапат суратлары джокъду. Аккагъа да кёргюзсем. Ол да джукъ айтмаз эди. Алай а Большевикден а къоркъама»,—деб, кенгден сукъла-ныб тургъан болмаса, къатына уа джууукълашмайды.

Муратчыкъны бир заманда не эсе да бир зат эсине тюшдю. Ол, китаб табхадан кёзлерин алмагъанлай, артына-артына атлай, бир-эки кере да абыныб коридоргъа чыкъды. Излегенин анда табмай, акканы бачхада эслеб:

— Атдя! Атдя! Ой-ой! Эшитемисе?! Менме, мен! Муратчыкъма! — деб, бир талай джолда эркин хауагъа ариу ауазчыгъын бошлады.

Акка уа джукъ эшитмейди. Ол аны къайгылы тюлдю. Аны джан сюеклерине дери чёб башыла тартылыб турадыла. Аны сагъыш башхады. Муратчыкъныкы да башха-

ды. Акка башха затланы арт табхагъа атыб, баугъа кириб, бир къынгыр агъачны джонуб башлады. Джашчыкъ а, этегинден тартады, къулагъына къычырады:

— Атдя! Ой атдя! Ангылаймыса? Биринчи советле къачан къуралгъандыла! Ала не затладыла?

— Алайды. Алай болмай не амалы барды! Ойра-рийрара — рийрау! — деб, ол чалкъы саб бла кюрешген болмаса, джашчыкъны не эслемейди, не сѣзюн эшитмейди.

Муратчыкъ кѣб къычырды, акканы этегинден кѣб тартды. Алай болгъанлыкъгъа, къартны кеси таба буралмады, не джырын тохтатдыралмады. Аны джырыны ызындан эжиую да барады. Бир заманда акка, иги силкиннгенинде, бир кесек илгениб:

— Хо. Къангич, сеннге да джарашдырайым чалкъы. Суйсенг, къынгыр. Алай тюл эсе, сен дырын джыарса, — деб, кеси аллына ышара, чалкъы сабха гылдыуай ориата башлады.

Акка джашчыкны атын тюрлендиргенди. Ол анга: «Къангич» дейди. Ол атны айтса, джашчыкъ джигит, чемер боллукъду деген акъылдады.

Къангич, сейирсинген кѣзлери бла къараб туруб:

— Огъай, акка, меннге къынгыр да, тюз да керек тюлдю. Меннге мен айтыб кюрешген «Советле» керекдиле.

— Къара мынга! Сора, ала къынгырдан дамы игидиле? Къынгыр бла керилсенг, уллу боласа, къарыу киреди, этни кѣб ашаб, айранны гоппан бла ичесе.

— Мен барындан да «Советлени» сюеме.

— Нек?

— Анда большевикле бардыла.

— Кимле?! Ангылатыб да айталмайса.

— Джити бёрклери бла большевикле.

— Чалкы чалабыз, джырны джырлайбыз! Бизге ол керекди, — деб, бир да-бир да акка ангыларгъа унамады.

Бу къарт бла бу сабий, бири бирини айтханын ангыламай, хар бири кесиники къайгылы болуб къаладыла. Ала иги кесекни бир-бири бла даулашыб, хар бири кесини ишине джарашады. Дагъыда бирини эсине бир зат тюшсе, бир-бири бла эришиб башлайдыла.

Иги кесекни кычырыб тургъан Муратчыкъ ауузчугъун джабды. Акка да, чалкысын джарашдырыб боцагъанында, чалкы сабны джитисин джерге чанчды, ол, нени эсе да эсине тюшюре, къалтырагъан къолун салкынлыкъ эте, кёкге къарады. Басыныб келген булутланы артындан бугъунуб туруб, кюн да, бир кесекчикни кёзлерин джандырыб, ызына джашырылды. Олсагъатда анга къарагъан булутла бла кюнден къайсы озгъанын ангыларыкъ тюлдю. Ала эки къаууму да бир-бири бла эришгенча чабадыла. Сора акка, алагъа къарай туруб:

— Къангич, къарачын ары. Ол бугъунуб баргъан кюндю. Ол экибизден да тамадады. Эшта, кёбню да кёрген болур. Акъылы да бизден онглуду. Кючюн а сормай да къой. Сен ангылай эсенг да, билмейме. Алай болса да, тынгыласанг, айыб болмаз. Ма ол — кюн сеннге да, мениге да былай айтады: «Мен джерни тутуругъума. Менсиз — джерде джашау боллукъ тюлдю. Менсиз джер кеси да

боллукъ тюлдо. Мени айтханымы этигиз. Мен сизге джарыгъымы да береме, сизни джашаугъа да юрете. Мени айтханымы этген кѳууаныр. Айтханымы кѳулагъына алмагъан а джашауун джылау бла ашыыр. Мен тийген сагъатымда да — ишлегиз, мен бугъунган сагъатда кѳышны да кѳзюгюзге кѳргюзюгюз. Ай, хомухла, кѳадалыгъыз! > — дейди.

Мен анга ийнанама. Ол аны тюз айтады. Биз бир ёре чѳб да кѳоймай чалыргъа керекбиз. Алай болмаса уа, ийнекле ач болурла: «Уммох!» дерле. Кѳойла да, кѳозучукъларын тойдурмай: «Маа! Маа! Мья! Мья!» — деб тарыгъыб, кѳычырыб айланырла. Ол заманда уа акка да, Къангич да айран ичмезле, эт ашамазла. Кел, джигит, экибиз да кѳынгырланы кѳлтюрейик, бичен ызгъа чыгъайыкъ. Кѳоркъмайма мен. Кѳоркъма сен да. Сен къаллай бир чаллыкъ эсенг да, мен а юч джыйырма бла он джылны чалгъанма. Аны ючюн мен джашаууму аз этгенме деб, бир зат да ангыламайма. Энтда мен джыйын тамада болайым. Сен а, акъсакъл болурса да, мени ызымдан сюрюсе. Таб, дюрюден чыгъаралсанг да, аямазса. Эй, джигит! Биз, джырны да кѳутуртуб, гелеу джатламаланы энишге эниб, кѳара отха кирирбиз. Сен, акъсакъл, кѳайырыб-кѳайырыб мени дюрюмю юсюн джабарса. Джау аскерлени сойландыргъанча, биз гелеу чатланы биченликлерин узун-узун джаякъ джолчукъларгъа бурурбуз; тюппе-тюз дюрюле тизилерле. Джыйын тамада бла акъсакъл а, сакълларын да сылай, кѳынгырланы солгъа силдербиз. Аллыбыз

бла атлыла, джаяула озарла. Тамада, кенгден къараб, мыйыкъларын буруб, ышарыр. Акъсакъл а, теке бёркюн да зынгырдатыб, джолоучуланы алларына джумулур. Ала, адетни этерге эринселе, джылан къамчи бла тюерсе да?! — дсб, акка андан ары созаргъа башлагъанлай, гитче Муратчыкъ, тубюнден ёрге къараб ,этегинден тартаргъа къалыб, къарт атасыны сёзлерин бёлдюрдю:

— Огъай, акка, тамада мен болукъма. Акъсакъл акъ сакълалы болгъан болсун. Мени сакълалым да джокъду, акъсакъл да боллукъ тюлме. Акка, ой акка, мени сакълалым нек джокъду?! Акка, акъсакъл теке бёркню да кие эсе, къайсы текени кесерикбиз? Тёртмюйюзню кесмейик да? Узунсакъл текенге да тиймейик. Не, акка?

Акка бир кесек сагъыш этди. Джашчыкъ а, алгъындан да бек жъызыб, аккасыны кюмюш белибауна къадалыб, ары-бери силкиндириб:

— Аккачыгъыбыз! Хо нек демейсе? Хо, де. Советлени да биргебизге ала барырбызмы?! — деди.

— Ыхы! Энди уа тенг болдукъ! Ансы, сен озуб кете эдинг да,—дей, тишсиз кириулери ача, сабийчикча кюлюб, эки кёзчюгюн да бирден къысды.

Муратчыкъ да, акка айтханланы иги ангыламагъанлай, анга хорлатмазгъа излейди. Ол, чабханлай кетиб, ёрге стол шиндикчикни аккасыны къатына сала, аны тегерегине эки-юч кере айланды да:

— Ма, энди тенг болдукъ!—деб, шиндикге миниб, къартны чырпа бёркюне башчы-

гъын ышыб, бойнундан кѣучакѣлады. Акка-
ны да, бутлары кѣалтырай, уланындан туу-
гъанны кѣойнуна кѣысыб, ала барыб ырджы-
да чеб башыланы кѣатына сюей:

— Эшта, кѣалайса, мен оздум да?! — деди.

Джашчыкѣны кѣара дугѣумлагѣа ушагѣан
кѣзчюклери, от джилтинчиклеча, джылтырай
чабханлай юйге кириб кетди. Акка уа, кеси
термилген кѣынгырны имбашына илиндириб,
Муратчыкѣны ызындан кѣараб кѣалды.

Джашчыкѣ, кѣб да мычымай, «1905-чи
джыл» деген атлы кѣызыл китабны кѣол-
тукѣчугѣуна кѣысыб чыкѣды..

II

Заман кетиб баргѣаныча, джер юсюнде
хар зат джангыра барады. Кѣб ѣмюрлени
адам джекгенле хорлаб турдула эселе да,
тюзлюкню хорламы да джетди. Уллу Эресей-
ни ичинден Володя деб бир чырайлы, бур-
ма чачлы джашчыкѣ тууду. Ол джашчыкѣ
гитчелигинден да дуня джашаугѣа башха
тюрлю кѣарай билди. Ол, тюзлюкню тамы-
рын орпатыр ючюн кюреш бла биргелей
ѣсуб, аякѣ юсюне минди. Аны тюз оноуу бла
большевикле деб бир кѣауум чыкѣды. Ала
уа ишчиле бла эллиле джанлы болдула, кес-
лери да аладан кѣуралдыла. Большевикле
Уллу Ленин айтхан джол бла артыкѣлыкѣны
бутакѣларын да, тамырларын да кесдиле.
Алай бла, джерни алтыдан бирине эркинлик
ачылды. Сабийлеге кѣууанч чачылды.

Муратчыкыны атасы да большевик болду. Ол заманга кёре аккылы, ангылагъан адам болду. Къарачайлыланы ичинден ол, тенгликни ачар ючюн, биринчи болуб, Ленин кёргюзген джолну таймай, тюз барды. Ол таулуланы ичинден тюзлюк ючюн джигит болуб чыкыгъаны ючюн, аны большевиклени партияларына алдыла. Муратны атасы да сабийлеге джарыкъ джолну ачханланы бири болду. Ол не байрамда, не башха къууанча, не юй иште большевик кийимлерин тешмейди. Аны къатында большевиклени кесинден да бек сюйгени ючюн, аны кесича тенглери анга «Большевик» деген атны атайдыла. Энди аны аты алайды.

Акка огъай, Большевик да окъуй, джаза билмейди. Ол да гитчелигинден къара танымай къалгъанды. Алай а аны, биринчи джигитлиги ючюн, анга саугъагъа «1905-чи джыл» деген кызыл китабны бергендиле. Ол «кызыл китабны» бирталай заманы джюрегини джанындан тюшюрмей айланды. Ол, аны бла биргелей, къазауатха да кирди, тойда да болду. Айхай, китаб гитче китабчыкъ болса уа. Ол бир талай гюренке тартады. Ол, аны къарасын танымаса да, ачханлай, джабханлай турады. Хаман алай этиб тургъанындан болур: ол аны къалайын да азбар биледи. Ол аны къалай ачды, алай ауаз бериб башлар. Аны кёргюзючю бармагъы да ары-бери кымылдай, кёзлери джарыб, китабны ичинден хапарла, джомакъла, нарт сёзле, джырла айтханлай турады. Большевикден джангы хапар излеб, закон соруб кёбле келедиле. Ол огъай эсенг, андан дар-

ман-дары излегенле да боладыла. Ол а «Қызыл кітабы» ачса болду. Неге да анда джууаб табылады. Элде да джукъ излегенни ары иедиле. «Энтда хапарыгъыз джокъ кёреме, барчы Большевикге. Ол юретир, ол айтыр: ол билмеген джокъду. Тейри, адамы! Тоба, бир аллах! Анда бир қызыл кітаб барды да, ол аны ачса, не да кёзюне кёрюнүб қыялады. Анга, анга!»—деб, элчилени ичинде сёз алайды.

Тюзю да алайды. Большевик, кёзю бла кёргенни огъай, кёулагъы бла эшитгенни да унутмайды. Ол кеси да Ленин бла большевикле кимле болгъанларын уста биледи. Ленинни партиясы қыачан кёуралгъанын да эшитгенди, Уллу Октябрь революцияны да кёргенди. Аны дагъыда махтаныб кёрмезсе. Алай болгъанлыгъына, ол сауғагъа алгъан кітабы башха адамгъа уа ачдырмайды.

Акка да, Муратчыкъ да бир юйде турадыла. Экиси да бирге джатадыла. Экиси да «Қызыл кітабда» айтылынган хапарлагъа да бирге тынғылайдыла. Алай а акка, кесини сагъышына бёлене, кесича анғылайды. Муратчыкъ да кесича анғылайды. Большевик да анғылагъаныча айтады. Атасы «Қызыл кітабдан хапар айтыб башласа, джашчыкъ ауузчугъун ачыб тынғылайды. Акка уа бир кёулакъларын джабар, бир тапчаннга таяныб тынчайыр, бир эшикке чыгъыб кетер, бир таягъына сакъалын басыб, джер полгъа қыарар. Джашчыкъ эшитгенни бир-бирде акка да эшитеди. Алай а, ол хапарла аны кёулагъыны қыаты бла озуб кетедиле. Аны сагъышы-қыайгъысы да джер байлыкъдады.

Аны тюшю-тюню да чалкы чалгъан, кы-
пгыр джарашдыргъан, бичен джыйгъан,
кыш малланы ач этмезгедн...

— Кел, Қъангич, кетдик!—деб, акка, ёрге
туруб, бачха таба атлаб башлады.

— Атдя, джангур джауаргъа башлагъанды.
Майнама, булутла ашыгыб келедиле. Джи-
бирикбиз! — дей, джашчыкъ аккасыны эте-
гинден тартыб тыйды.

Акка бла Муратчыкъ экиси эки тюрлю
джолдадыла. Бир малдан, биченден, ишлеге-
ден сора джукъну кёрмегенди да, эси алада-
ды. Экинчиси уа Октябрь бла бирге туугъан-
ды да, нени да кёрюрге, билирге излеб тура-
ды. Акка, толу ёмюрню тюбге уруб, сер бола
башлагъанды. Джашчыкъ а, школгъа бар-
гъан сабийлени да кёрюб, аланы окъугъан-
ларын да эшитиб, кесине нёгер табмаса, ак-
касындан болушлукъ излейди. Бу экиси бир-
бирин бек сюедиле. Алай болгъанлыкъгъа,
ала бир-бирини айтханларын алай тынч ан-
ыламайдыла, неда алай этиб къоялмайды-
ла. Ала бир-бирде бир-бири бла да эрише-
диле, бир-бирине оздуругъа да суймейдиле.

Муратчыкъ уллу китабха дертлиди. Ол, аны
алыргъа, анга къараргъа атасындан къор-
къады. Ол akkaгъа билдириб, андан тилеб
кюрешеди. Алай болса а akka да, кесини са-
гъышын айтыб тургъан болмаса, уланындан
туугъаннга болушалмайды. Джашчыкъ да
хыйла бла алыргъа излейди. Андан-мындан
келтирмей, тюз айтыб къоялмайды. Бюгюн
да башладыла:

— Джашым, чалкыгъа кетдик.

— Акка, Советле къачан къуралгъандыла?

— Бичен заманында ишленмей къалады.

— «Къызыл китабда» къаллай суратла бардыла.

— Къара от! Гелеу сыртла! Къынгыр кеси аллына барады. Акъсакъал тамаданы ызындан сюреди. Былайы джатламады. Чал-чал!

— Советлени берсенг. Большевикден тилесенг. «Къызыл китабы» хапарын айтсанг. Октябрь революцияны ким этгенди? — деб, акка алай айтса, бу да былай айтады.

Бир-бирде Большевик атасыны орнуна кеси хапар айтады. Алай болгъанлыгына, китабы уа ышаныб бералмайды. Аны ючюн болур, Муратчыкъ, эришиб, аккасын хар кюн сайын джунчутады. Акка да, аны ангыламай, кеси джашчыкъны джунчутханнга санайды. Акка джашчыкъча, кыйдырмай, тюппе-тюз айтады. Муратчыкъ да къарт атасыны айтханын толусу бла ангыламайды. Алай а ол хыйла этерге къорешеди. Ол таб да айтады.

Бир кюн, Большевик да юде болгъан кезююнде, акка бла уланындан туугъанны арасында даулаш къозгъалды. Джашчыкъ къартны азабын бергенинде:

— Эшта, Къангич, хорладыммы?! — деб, ол акъ мыйыкъларына кынгыр бармакълары бла узалды.

— Айтчын, сора, биринчи Советле къачан къуралгъандыла?! — дей, ёрге-ёрге чынгады джашчыкъ.

— Мурат, не сен, не акканг бир-биригизни хорлаялмагъансыз. Сен да ол айтхан сёзлени билмейсе. Ол да сен айтхан сёзлени ангыламайды. Алай болса да, сен Советле къачан

кѳуралгѳанын билирге сѳе эсенг, меннге иги тынгыла. Эртде, бурун заманлада акка бла сеничала юйде турмагѳандыла. Ала узакѳда кѳошлада мал бла кѳурешгендиле. Малы болгѳан малын кѳутгенди. Малы болмагѳан да кимге болса да джалчылыкѳ этгенди. Бай а, джарлыны кѳыйынын табдырмагѳан бла кѳалмай, юсюне-башына да кѳарамагѳанлай, юйюне иерге да унамагѳанды. Байла, алагѳа джумуш этген адамладан эсе, кеслерини мюлклерин сѳйгендиле, Ала джалчыларын кѳалай сѳйселе, алай джекгендиле. Сиз а, акка бла сен, ашаргѳа, киерге, дауалашыргѳа да заман табасыз. Энди иги тынгыла. Советле уа 1905-чи джыл кѳуралгѳандыла. Алай а аланы ол сагѳатда кѳарыулары болмагѳанды. Сен сукѳланнган китаб ол заманны юсюнден айтады. Советле — сен, мен, олдула. Биз барыбыз да бирге оноу этебиз. Анга советле дейдиле. Хорланмаз Советле уа 1917-чи джылда, джетинчи ноябрьда кѳуралгѳандыла. Ангыладынгмы энди?! — деб, Муратчыкѳгѳа кѳарады.

Архан

I

Джулдузла, бирем-бирем джукѳлана, кѳѳ туурадан тас болдула Кѳарамны кѳюн чыкѳгѳан джаны джарый башлагѳанды. Салкѳын аязчыкѳ этинги чимдейди. Эл алкѳын шошду. Ит юрген да эшитилинмейди. Ала кеслери да аз болгѳандыла; алгѳынча маллагѳа бѳрюле чабмайдыла. Джангыз Гум сууну тауушу

ачыкъ чыгъады. Эшта, бюгюн кюн ариу бол-
лукъ болур: Минги Тауну башлары ачыкъды-
ла. Кёкде да булут джокъду. Алай а суу
ызында джерк чегет чайкъалады.

Джангы элде уллу, мийик юйле ишлен-
нгендиле. Элни орамлары кенгдиле, тазады-
ла. Эки джаны бла да тюрлю-тюрлю терекле
тизилгендиле. Кече болса, джарыкъ шыбыла
чыракъла джанадыла, радио джырлайды. Эл
омакъча, элчиле а омакъладыла. Мында бир-
бири башында да ишленедиле юйле. Ма ал-
лай эки къатлы бир юйню чардагындан бир
тёгерекебет джашчыкъ джиб бла салыныб
энишге тюшдю. Аны не къайгысы бар эсе
да, ол, сескекли болуб, төгерегине къарады.
Ол кёзюучюкде эшик шыбыртсыз ачылыб:

— Бала, джанынга, къачма! Къоркъма.
Мен болмасам, сени былай этиб айланнга-
нынгы киши да кёрмегенди. Атанга да айт-
мам, — деб, бир тишируу, башына да къара
джаулукъну тарта, кёлеккесин къоюб бар-
гъан сабийни ызындан таууш этди.

Сыркыу баланы джангы джюльонген
башчыгы да агъара, адамыча ачыу этерге
излей:

— Мен кишинден да къоркъмайма, — деди.

— Атангдан да?

— Аттядан да, аннядан да!

— Нек къачыб бараса да сора?

— Китаб окъурум келиб, — дей, ол, эски
джамчыны да сюйрей, къолтукъчугъунда да
бир талай китабчыгы бла къалын чегетге
кириб кетди.

Топраш ёксюз тюлдю. Анасыны эгечинден
сора да, аны атасы, анасы да бардыла. Ала

джангыз балаларына аталыкъны, аналыкъны эталмайдыла анасы. Аталары бир-бирде кызыл тууарладан бир эригиб, бир келсе, къара «Волгасын» орам-орамда бир кѣргюзюб, джашчыгъын бир миндирген да этеди. Ол заманда ол джашчыкъны хапарын эшитсе, бѣркчюгюн огъай, кѣлекчигин да тешдириб, къалын къубас белибауун аны сюеклери белгили болуб тургъан сыртчыгъында ойнатады. Ары-бери силкиндириб, сансыз, бир джанына хыны силдей:

— «Ушамагъан джукъмаз», дейдиле. Алайын, сен да, менича, билимсиз, къалыргъа умут этмей эсенг, неди бу ишинг?!

— Не ишим? — деген болмаса, джашчыкъ джыйырылгъан да этмейди. Ол юрениб бошагъанды.

— Иги нек окъумайса?!

— Къайда?

— Школда!

— Мен школгъа бармайма.

— Чыртдамы?!

— Абидат Азретовнадан сора.

— Алай дегенинг? Ангылатыб айт!

— Энди ол да мени окъутмайды. Мен да энди окъумайма.

— Ненча джылны окъугъанса?

— Абидат ненча джылны окъутхан эсе, анча джылны окъугъанма. Андан сора уа кѣб окъумагъанма.

— Кимди ол Абидат дегенинг? Ол энди неск атказ этгенди сени окъутургъа? Мен ким ючюн айланама? Мен, элими-джерими джылла бла кѣрмей, адамларымы ташлаб, сени ючюн айланама. Мен ёлсем, бу ырысхы, бу байлыкъ кимге къаллыкъды?! Сени кибиб башы бол-

магъаннга кьалса, джокъ болду да кьалды, — деб, джангыдан къара «Волганы» кёргюзеди, назик билекчигинден тутуб, мийик юйню тубюнден ёрге къаратады, добар кьолларын кесини къара мыйыкъларына да узатады.

Джашчыкъ атасы айтханны ары деричин да бирталай джолда эшитген болур эди:

— Меннге ала керек тюдюле: машинагъа минмейме, юйде джылынмайма. Меннге Аби-дат Азретовна керекди, — дейди.

— Сенде бу баш орнуна салам кюлте орналмагъан эсе, билмейме. Сени сагъышынг нек джокъду? Мен сени тенгли сагъатымда сюрюу кютюб айланнганма. Мен—мен болайым. Мен бир эркишиме. Мени джазыкъсынмай эсенг да, ол джарлы анангы бир джазыкъсынсанг а! Ол, сени ючюн, джанын да унутуб, Сочи бла Магадан, Мурманск бла Архангельск кьоймай, санларын ауруулу этиб, джер-суу кьыдырыб айланады. Анга уа не айтырыкъса?! — дей, сандан бир ариу айтыб да кёрюр.

Хураймат юйде болгъаны болса уа, акъбаш юйню акъ оджагъындан Хурайматны акъ билезиклерине ушаш акъсыман тютюн да бир чыгъар. Ол да джангыз баласын унутуб кьоймайды. Кьойнуна къаты кьысыб:

— Бала, сенден алгъа кьорайым! Эс бёлчюн бери. Ма кюйюзле, туу-кьуу джастыкълала! Бу элде сени юйюнгча, сени арбазынгча кьайда?! Бары да сеникиледиле! — деб, анасы да юй хабчюклерин кыйырдан тизер.

— Ала меникиле тюдюле. Ала къара киритникиледиле, — дер джашчыкъ да.

Мурат бла Хураймат бир юй болуб джа-шагъанларына толу онеки джыл болады. Ала-лай бир заманга алагъа джангыз бир бала туугъанды. Таб, ол туумай къалса, иги бол-лукъ болур эди дейме. Ала андан эсе ырыс-хыны бек суйгенча кёрюнедиде. Ол себебден болур: Топраш, аланы алакат мекамларын-дан эсе, суу джагъада къалын чегетни сюе-ди. Ол анда эркин-эркин эски китабларын окъуйду. Бюгюн да, анасыны эгечине да тынгыламай, ары къачыб барады..

..Бир джыл, октябрь кюнлени биринде, Ху-райматны эгечи Кулистан, бир айны да кечге къалыб, назик санлы, уллу кёзлю, дугъур мангылайлы бир къочхарбурун джашчыкъны къолчугъундан тутуб школгъа алыб келеди. (Былайда хапарны бир кесек бёлейик.)

Бир талай джыл мындан алгъа, бир сууукъ «ууу» деб тургъан къыш, иги тыкъ тиширыу узакъ джолоучу болады. Ол а Хурайматды. Былайда аны сагъынмай къояргъа да боллукъ эдик. Алай а бизге инджилмей, кёб сагъыш этмей, иги ангылар ючюн, хапарыбызны ал-лындан башларгъа керекди. Айтабыз да. Джылы джерде юреннген таулу тиширыуну джюгю да ауурду, баргъан джерини ачы сыз-гъыргъан джели да джиликлерине деричин ётуб кетеди.

Хураймат, ауур джюкню бир джерден бир джерге кёлтюргенлей, иги кесек джерни сокъ-макъ этеди. Алай бла, айлана тургъанлай, ол эки элни арасында, джоллагъа къараучу бир устаны юйюнде къаты ауруйду. Юйню иеси, алайда анга болушлукъ эталмазлыгъын би-либ, джолда озуб баргъан машиналары би-

рин тохтатыб, къатынны Архангельск шахар-
гъа алыб келеди...

Суу-салам болуб, Хураймат сагъышлы
болса да:

— Сен джюрегинги мындан бек жыйна-
санг, кесинг бла да къалмай, джангы туугъан
джаннга да табсыз боллукъду, — деб, бир
акъ кийген субай санлы доктор тиширыу
ариу айтады.

— Мени юйюм-башым. сатыуум-алыу-
ум, — дей, Хураймат, андан ары сёлеширге
къарыуу болмай, къанга тапчаннга аунайды.

Джолоучулукъда тиширыу кёбмю джата-
ды, азмы тынчаяды. Бизге аны билген алай
тынч тюлдю.

Алай болса да Хураймат талай замандан
аязыйды, сюзюлюб тургъан къара жёзлерин
кенгнге ачады. Аны эси кёб затха чачыла, ол
илгениб, тегерегине къарайды, азгын къол-
ларын ары-бери узатады. Бастырыкъланган
адамча, орунну типтиб къараса, аллында бир
къызылуурт гинджичик тёнгереб турады.
Тиширыуну кёлю кёлтюрюле кычырады:
«Джашчыкъды! Джашчыкъ!» — деб. Алай
а къууаннганы бла эсин ташлагъаны бирге
болады.

Хурайматда адрес, не документ табмайды-
ла. Алай бла аны да, сабийин да сау къал-
дырыргъа кюнню салыб, ариу шахарны ариу
больницасында бир талай врач бир айны
кюрешедиле. Сабийчикни анасы аякъ юсюне
миннгенинде уа, джашчыкъгъа ат аталыб
турады. Не этерик эди, ана къууанады,
джашчыкны кёйнупа алыб, разылыгын
билдиреди. Ол кюнден сора бизни уллу къра-

лыбызгъа энтда бир адам къошулады. Аны аты уа Архан болады Архангельск деген ат былай къалай эсе да ушагъыусуз кёрюнуб, шахарны арт бёлюмюн алыб атадыла. Атасы уа ол атха хош болмайды. Ол да, эркелете келиб, «Топраш» дейди. Сабийге ариу ат анга ариу кийимча керекди. Къагъытда уа Арханды. Ол ат къалады.

Бу таулу тиширыу, кесини саулугъун да биле тургъанлай, кесине нёгер да излемей, бу джюрюуден джюрюб тургъанды. Ол, хайыр тюшюруб айланиган болмаса, бир джерде да ишлемегенди. Эри уа ишлегенди. Алай а къайда? Къызыл тууарлада. Ол да уллу хайыр тюшер джерде. Бу экиси, бир-бирине да аз тюбешиб, джыйгъан байлыкъларына онеки комнаты болгъан бир мазаллы юй салдырадыла. Ол юйде уа киши да джашамайды. Ала аны бла да болмайдыла. Дагъыда бир талай джылны къыйналыб, бир къара «Волга» да аладыла. Аны бла да киши хайырланмайды. Бир талай джыл озгъандан сора тууады Архан. Анга къараргъа, аны адам халиге юретирге да киши табылмайды. Алай бла ол да сыркыу ёседи, къылыкъсыз болады...

II

Архан омакъ кийинеди. Ол ууалады. Алай а бетчиги айран джугъуду. Импортный ариу кёлегинде джау тамгъалары кёрюнеди. Къолчукълары джууулмагъанлы уа бир ыйыкъ бола болур. Белибаучугъуну учу джерде сюйрелсе да, барды анда алтын сагъат. Ана-

сы Хураймат джашчыгына, тыш къралланы кийимлери болмаса, бизни кийимлери-бизден кийдирирге ыйлыкъгъан этеди. Арханы тенгчиклери уа, аны бурунчугъун чюйюргенин кёлтюралмай, аны ызындан сюргенлей:

— Топраш-Мопраш, Архан-Мархан, махтанчакъ-чахтанчакъ! — дей, къара азабын бередиле.

Ол да алагъа джууаб берир ючюн кълмайды:

— Айхай да, кийгеним импорт, миннгеним къара «Волга», киргеним акъ къанджалбаш юй, такъгъаным алтын сагъат, — дейди. Ким биледи, джашчыкъ алай да айтырыкъ болмаз эди, аны анасы алай юретирге кюрешмесе.

Кертиди, сабийле анга сукъланнган, зарланнган да этедиле. Аныча болургъа кюрешгенле да табыладыла, Алай болса да, кёбюсю уа аны суймейдиле. Не ючюн десенг, ол, алача, къаялагъа миниб, къарылгъач балачыкълагъа къртчукъла, будай бюртюкчюкле бералмайды. Архан чабса, кългъанладан артах кълалады. Ол тутушургъа уа чыртда суймейди. Кългъан сабийле бирер зат бла ойнаса да, ол а сирелиб турур. Бир-бирде, кършулса да, ойнай билмей, уруб къачханча, бир тюрю башха кърлыкъ чыгъарыр. Анда сагъат болгъанлыкъгъа, ол заманны да билмейди, анга къараб юйлерине заманында барыргъа да излемейди. Тенгчиклерини ичинден а бир антсыз чыгъыб:

— Архан, ненча сагъат болгъанды? Тохтабмы турады? Бурчун ары-бери! — деб кърчырыр.

— Бир. Джыйырма беш. Алты. Эки. Он-

беш. Ийнанмаймысыз?! — дей, ол бурунчугъу бла сызгырыр.

Биринчи сентябрь. Қъалгъанланы аналары биринчи классха сабийлерини къолларындан тутуб келтиргендиле. Архан келмеди. Алай бла бир ай озгъандан сора, Архан да келеди биринчи классха. Ары дери да сабийле алай илешмей эдиле. Энди уа ала сохтала болгъандыла. Ал харифлени да биледиле. Архан а бир айны артха къалыб келгенди. Тенгчиклеринден аны джанлы болгъанла да бардыла. Алай болса да асламысы уа анга ачыу этерге излейдиле...

Абидат Азретовна сабийлени къолчукълары партиалагъа салдырды. Бирем-бирем къарай келиб, ол уллукёз, назик санлы джашчыкъны аллында тохтады, сабийлени барына да айланды. Аны бла да болмай:

— Қъаракёзчюк, атынг кимди? Кимни джашчыгъыса? — деб, кёзчюклерине къарады.

Джашчыкъны эринчиклери бир-биринден айырылдыла. Аны бетчигине къан ура:

— Билмейме, — деди.

— Қъалай?

— Ма алай.

— Қъайда тураса?

— Кечге дери эшикте. Кулистан келсе уа — юйде.

— Алай нек этесе сора?

— Мен этмейме. Алай къара кирит этеди.

— Ол а не затды?

— Ол а юйню сакълауулуду.

— Қъара-къара къаракёзчюкге? Кесинги

да къалай ариу сагъатынг да барды. Къол-чукъларынгы джуумагъанса ансы, кесинг да бир ариу олтуруб тураса.

Джашчыкъ къууанады. Ары дери кымылдамай тургъан сабий, ышарыб, устазгъа джити къарайды Къара кѣзчюкле джилтинчик-леча джылтырайдыла. Абидат Азретовнаны экинчи сорууун сакъламай:

— Атдя атагъан атнымы, огъесе анняныкынымы? — дей, джашчыкъ билир-билмез ышарды.

— Экисинден къайсын сюе эсенг да.

— Мен аланы экисин да суймейме. Аланы айтыб мени къозугъан этедиле.

— Да, сора къалай этейик да?

— Топраш керек тюлдю.

— Сен айтхан болсун. Биз сени ол атынгы айтмазбыз, — дей, устаз кыыз сабийлени атлары, тукъумлары болгъан журналны ачды.

Абидат окъууну джангы бошаб келгенди да, сабийлени алкъын иги да танымайды. Хаман соруб туругъа да тартыннган этеди. Кыыз, къагъытха да къараб, джашчыкъгъа да кѣз джетдире:

— Архан, олтур. Быллай алаамат атнымы джашыра эдинг? Мен мында ариу ат кѣрмегенме. Локъман, Аслан, Къаблан, Мырзабек деген атладанмы эршиди? Бу джолдан сора ол атны айтырбыз, — деб, Абидат Азретовна джашчыкыны чакъмакъ башчыгъын он бармагъы бла бирден сылады. Илгене тургъан джашчыкъ ол кюнден сора устазгъа илешди. Ала бир-бирлери бла шох болдула. Ол кюнден сора джашчыкъ эшик кылычдан тутуб къачаргъа излегенин да къойду. Ала, бир-

бирлеринс тансыкъ болгъанлай турадыла. Архан юйде, тышында хар кимни да: «Абидат Азретовнагъа айтырыкъма», — деб къоркъутады.

Кертиди, Архан тынч сабий тюлдю. Ол кеси башына юреингенди да, бек сыркыуду. Кеси айтхан болмаса, башханы айтханын этерге излерик тюлдю. Не эсе да, сабийле андан тарыкъгъанлай турадыла. Не ол алагъа бой салмайды, не ала анга тынгыламайдыла. Аланы араларында джарашыурукъ болмайды. Тышындан къарагъанланы айтханларына кёре, Архан терсди. Ол аланы уруб къачаргъа ёчдю. Ол заманда уа:

— Архан-Архал, Мархан-Мархал, — деб, тюрлю-тюрлю тюрлендириб, ызындан кюредиле.

Бу сабийни атасы, анасы, къалгъан джууукълары да болгъанлай, Абидатдан сора, аны джюрекчигини ичин ачаргъа, аны бир джумшакъ сёз бла ышартыргъа киши табылмайды. Анга къарагъан Кулистан да ишден бошамайды. Ол къайры кетсе да, юйге уа къаракирит тагъылмай а къайда. Школгъа келгинчиннге къалай болду эсе да, Архан энди уа, кимден не эшитсе да, джетиб Абидатха тарыгъады. Бу джол да, джашчыкъ дерсин айталмагъанында, эшикке чыкъгъандан сора, сабийлени бары да бирден къозуб башладыла. Ол да, башын аладан алалмай:

— Абидат Азретовна! Мени къозугъан этедиле, — деб, чабханлай келиб, эшикни хыны ачды.

— Къайсыды?

— Бары да!

— Ала бери кирсинле! Ары дери сен мен-
нге хапар айт.

— Къаллай хапар?

— Сагъатны сениге ким алгъанды?

— Ання.

— Атдянг а не алгъанды?

— Къара машинаны.

— Атдянг къайдады?

— Узакъда.

— Аннянг а?

— Андан да узакъда.

— Узакъны аты джокъмуду?

— Магаданда.

— Сора сен ким бла тураса?

— Анамы эгечи бла, — дей, джашчыкъ, та-
рыкъгъанын да унутуб, дерсге джарашады.

— Мен айтайым, Абидат Азретовна! Орус
тилде кысха «у» болмайды, — деб, анга со-
рулгъунчуннга, Архан кычырды.

— Аны уа иги билесе. Алай а, менден эр-
кинлик алсанг, андан да иги боллукъ эди, —
дей, Абидат джашчыкъны къолунда ручкасын
тюзетди.

Арханни джазгъан харифлери бир-бирде
бир стемеге барыб да кѳредиле. Ансы ол арт-
дан артха иги окъуб башлады. Къалгъан са-
бийлени адамлары келселе кюн аманлада,
Арханни аллына киши келмез. Ол заманда
Абидат Азретовна, не ишин да къоюб, джаш-
чыкъны юйлерине ашырыр. Кѳбюсюне уа,
джашчыкъны юйюнде киши табмай, аны
кесин къоюб кетгени да болады. Не ючюн де-
сенг, Архан башха адамы юйюне барыргъа
унамайды. Бир-бирде уа, юйлеринде адам бол-

са да, тышындан къара кирит салыннганыча ичинден къынгыр курчок да салынады. Ала Абидат Азретовнадан, бир уллу аманлыкъ-чыдан къоркъгъанча, бир къоркъадыла. Алай а Мурат бла Хураймат да кеслерини юйлери-не багъалы къонакъладыла. Ненча барсанг да, ариу юйге джарашмагъан бир мазаллы къара кирит салыныб турур.

Устазы бла сохтасы джолда да заманларын зыраф иймейдиле. Бир-бирде устаз хапар айтыр, бир-бирде уа Архан да кесин оздурмаз. «Бек эртделеде, сабийле окъумагъан сагъат-да бир джарлы къатынны бир эшегинден со-ра джугъу болмагъанды. Аны хоншусу да джарлы болгъанды. Алай а ол къатынны бир джашчыгъы болгъанды. Аланы уа эшеклери болмагъанды. Ол эки къатын оноулашханды-ла: Джашчыкъ кюнюне отуннга эки кере барыб, бир кере къургъакъ отун, экинчи кере чий отун келтирирге. Къургъакъ отунну базарда сатыб, багъасын эки юлеширге. Суу отунну да кеслери кюйдюрюрге. Эшек бла джашчыкъны кыйынын а тенгнге санаргъа. Джашчыкъны анасы, эшекден джашчыкъны онглу кёрюб, артыкъ багъа дауларгъа умут этгенди. Эшеки иеси къатын айтханды:

— Сен джашчыгъынгы ауузу бла сёлешгенине махтана эсенг, бу джол мен кесим барайым отуннга, эшеки юйде къоюб. Отунну уа джашчыкъгъа джюклеим. Мен сенден артыкъ багъа да дауламам, — дегенди.

— Огъай. Андан эсе, кесиме джюкле. — деб, джашчыкъны анасы кеси баргъанды. Джашчыкъ бла эшек а юйде къалгъандыла. Тюзмю этгенди джашчыкъны анасы?.

Да энди Архан нек къачады чегетге? Аны гитчелигинден (школну устазына дери) киши юретмегенди. Юретген да не бек хыны этгенди, не бек ариу айтханды, не ургъан этгенди, не джашчыкъны байлыкъ бла махтанырча джолгъа салгъанды. Устаз къызыны кёб къыйыны кирсе да, джашчыкъны тюз джолгъа салыргъа кюрешди. Алай болса да, аны школда юч-тёрт джылгъа юретгени азды. Анга юйюнде атасындан, анасындан да ариу, джылы сёзле айтылыныргъа керекдиле. Джашчыкъ а, аладан аллай сёзле эшитген огъай, кеслерин да аз кёреди. Иги юйдегини малы тюзде къалса, ала аны табхынчыннга излеген этедиле. Алада он сабий болса да, аланы бир-биринден айырмай сюедице, аланы ариу халиге юретедиле. Была уа джангыз сабийлерин да байлыкъгъа ауушдуруб къойгъандыла.

Абидат Азретовна кьолундан келгенни этгенди. Алай а ата, ана джылыу болмаса, сабий тюз джолдан дженгил аджашыргъа боллукъду...

Абидат Азретовна бир талай заманны окъутуб тургъан сабийлеринден айырылды. Ол анга алай тынч болмады. Класс къараб тургъанлай, Абидат бла Архан бир джылагъанда этдиле. Алай болгъанлыкъгъа, не мадар: сохталаны уллу класслада кёб устазла окъутургъа керекдиле. Алай бла джашчыкъ анасыны эгечинден да айырылады. Кулистан эрге чыгъады. Ол да элин алмашдырады. Архан эсли сабий болгъанды. Артыкъсыз да ол

джукъдан кьоркъмайды. Аны не Суу-Анасы, не къара шайтанла кьоркъуталмайдыла.

Архан мийикчикди. Аны бла биргелей, ючюнчю классдан иги оценкалары бла кёчгенди. Ол себебден, кесин да арт парталагъа олтуртхандыла. Энди Арханны аллында тюрю-тюрю устазла сюеледиле. Анда уллу къара кёзчюкле тегерек-тегерек буруладыла.

Джашчыкъ, биринчи классха келген заманындача, эшик баугъа къарайды. Ол терезени сындырыб къачалса да, огъайы джокъду. Ол дерсле анга эрши кёрюнуб башлайдыла. Архан Абидат Азретовнаны излейди. Джашчыкъ дерсден сора юйге барыргъа суймейди. Ол Кулистанга да тансыкъ болгъанды. Анда-мында айланыб, Архан юйге барса да, аны табханла джокъ; уллу юй сууукъ, джылы шхууурну уа сорма да кьой..

— Архан, кылыкъ этме. Архан, дерсге тынгыла. Архан, мюйюшге сюел, — деб, устазла бирем-бирем кылыкъсыз джашчыкъ бла кюрешиб тебрейдиле. Ала Абидат Азретовнаны да чакъырадыла. Ол Абидатха тынгылайды. Аны айтханын бир-эки урокга унутмай этгенлей турады. Андан ары уа эски орнуна кетеди да къалады. Чынг артында, Арханны башчыгъы бир джанына бурулуб тургъан болмаса, ол не классха, не устазлагъа къараялмай башлады. Аны кёзчюклери къалайда да Абидат Азретовнаны излейдиле. Устазла да джашчыкъны ичинде къаллай этсиз къазанла къайнагъанын алай тынч ангылаб къоялмайдыла. Ол арифметикадан окъутхан устазны уа айтханын этерге суймейди. Устаз да, ариу айта келеди да, арт алада уа озду-

дуб ийиб да башлады. Аны да тѣзюмю тау-
усулуб:

— Архан, энди этген болурса. Юйге берил-
ген дерсни бир айтчын, — деб, джашчыкыны
ѳрге кѳобарды.

Архан ѳрге да эриниб кѳобду. Къара кѳз-
чюклерини гинджичиклери джылтыраб баш-
ладыла. Ауузчугъун кысыб симсиреди. Ол,
этилиб тургъан эшикни тутхучуна къара-
гъан болмаса, устаз таба къарар акъыл ал-
мады.

— Нек тынгылайса? Айт, дейме да!

Джашчыкъ кымылдамады. Эринчиклерин
кымылдатыб, ичинден иги, аман айта эсе
да, бир талай сѳз айтды.

— Бир джукъ айт, ант этмеген эсенг?! Не
болгъанды сеннге? Абидат Азретовна уа, се-
ни махтагъан болмаса, башхаланы уа мах-
тамай эди. Эшта, ол бош айта болур эди. Сен
хаман да быллай болурса, — дей, Ахмат
Муштурай улу уллу сейирге къалды.

Сабийле ызларына бурулдула. Бары да Ах-
мат Муштурай улу бла Арханнга эс ийдиле.
Аланы бир къаууму ышардыла, бир къау-
уму уа эринчиклерин чѳйюрдюле. Класс шум-
ду. Чибин учхан да эшитилинникди. Устаз да
джашчыкыны ауузундан джукъ чыгъармай
кѳоймазча кѳрюнеди.

— Сен, Архан, ал дерслени окъумай кѳой-
санг, артда кыйын боллугъун билемисе?!

— Китабым джокъду.

— Мен сеннге берген шой эмда?

— Тас этгенме.

— Энди уа?

— Юйде киши джокъду.

— Тенгчиклерингден алсанг а.

— Ала берлик тюлдюле.

— Олтур. Бир! Окъусанг, беш алырса. Ансы, ай болуб барады мен сеннге соруб, сен да джууаб къайтармай тургъанынга.

Джашчыкъгъа класс башы-тюбюне айланыб баргъанча болду Сабийлени башлары полда, аякълары потолокда кёрюндюле. Арханны кызыл ууртчукъларындан джыламукъчукълары галстукчугъуна тёнгередице, Устаз олтурталмады. Ол ёрге тургъанлай сытады. Устазны джюреги джумушады:

— Архан, иги джаш, не сен атангдан, анангдан бирин чакъыр бери, не мен барырма. Ол заманда экибиз да шох болурбуз. Ма, энтда бир китаб берейим. Бу кесимики огъунакъды. Мен кимден болса да алырма,—деб, къатына барды.

— Меннге кишини да китабы да кереги джокъду! Мени киши да сюймейди! — дей, ол эшикке мыллыгын атды. Алай а устаз аллына туруб иймеди.

— Бармагъа кьоюгъуз. Кеси да «бирге» ушайды. Алмагъа эди бир. Анга уа салмайсыз. Абидат Азретовна да алай эте эди, — деб, бир талай сабий кычырыб тохтадыла. Ахмат Муштурай улу сохталагъа хыны этди. Аланы да къабларына джыя, ол юйге берилген дерсени класс къангагъа джазды. Кьонгурау да къагъыла, окъуучулары бир къаууму дневниклерине джазмай, устаз да чыкъгъынчыннга, эшикке мыллык атдыла. Къалгъанлары уа, кими китабда къагъытын бюкдю, кими ручка бла сыз тартды, кими аны

да, аны да этмей, Архан къайгъылы болду. Парталаны юсюнде джукъ кълмай парталагъа джыйылдыла. Ахмат Муштурай улу да, класс журналны да кълтугъуна кысыб, устазла джыйылыучу бълумге кириб кетди.

Бу бюгюн биринчи дерсди. Архан а, экинчи дерсни да сакъламай, къара сумкасын да сыртына атыб, арбаз таба къачды. Сабийле да, ызындан тизилиб:

— Архан къачды! Архан къачды! — дей, бир-бирини аллына чаба, ызындан сюрдюле.

Кѣбмю кетди заман, азмы ѳтдю, алай болса да ол хапар Абидат Азретовнагъа джетди. Ол кюнден сора аны тилек къагъыты директорну аллына тюшдю. Устазланы джыйылыулары болуб, кызыны тилегин къабыл эте, аны уллу класслада ишлерге кѣчюрдюле. Кесине да Архан окъугъан классны бердиле.

Ол кылыкълы сохта да, иги джаш болуб, педагогикалыкъ институтда окъуйду. Мурат бла Хураймат да, юреннген ауруулары къоймай, тѳрт санларына бир тынчлыкъ бермей, ѳнтда ол айланыудан айланадыла. Хураймат бир-ѳки кере да милициягъа тюшген да ѳтгенди. Акъбаш юй да алгъынча сюелгенлей турады, бираз ремонт керекди ансы, адам джашаргъа боллукъду. Къара «Волгагъа» киши да минмегенлей, бети бираз тюрленнгенди. Бир-бирде иеси минсе, бир талай джерни къората барыб, чарлагъан шкокча, таууштюйюш эте, тохтаб да кълады. Азрет Муштурай улу уа, пенсиягъа чыкыгъанына къууаныб, мыйыкъланы бурады.

Абидат Азретовна болмаса, сабийден ѳсе байлыкъгъа ѳс бѳлген ата бла ана джангыз

балаларындан айырылыргъа башлагъач эдиле. Архан арт алада, школгъа келген огъай, юлеринде да тохтамай, къатларында чегетге къачыб кете эди...

Чириген дюккюч

Хасан аман джашха ушамайды. Аны атасы эртде ауушханды. Юйде эркек улан болуб, тамадалыкъ мынга къалады. Ол, бармакъчыкъча заманчыгъындан башлаб, анасыны айтханындан чыкъмай, ариу халили сабий болады. Анасы да, тийреде къой, элде да айтылыб тургъан бир таза иннетли къатын болады.

Таулула, джашларын юйдегили этерик болсала, кеслери айтыб къояргъа тартыныб, намысларын сакълай, келечилик кимден болса да бир башха адамдан айтдырадыла. Кемисхан да алай этеди. Қъалгъанланы бир къаууму соруб да къыйналмайдыла. Бу уа бир талай джолда да айтдырады:

— Джашчыкъ акъыл-балыкъ болгъанса. Сен разы болсанг, узакъгъа да джайылмай, хоншуларыбызны къызчыкъларын этиб къояр эдик.

Джаш бир джаны бла къууанады, бир джаны бла бушуу этеди. Бушуу аны ючюн этеди: ол ангылагъаннга кёре, Хаджар аны анасына келинлик эталлыкъ тюлдю. Не ючюн десенг, джашны анасы — Кемисхан — тынч, огъурлу адамды. Хоншу къызчыкъ Хаджар а, эрке юреннген, ишлерге суймеген, бир кесек уятсызракъды. Джаш аны ол халисин эртдеден да сымарлаб турады. Хасан, джашчыкъ бола

тургъанлай да, суугъа барады, отунланы джарады, эскиле джууаргъа суу джылытады, Хаджар а, анасына болушхан огъай, кесини кийимлерин да джуумайды, шхууур этерге уа чыртда унамайды.

— Анам, мен сени разы этмей, бир кюнню да къоймагъанма. Энтда этейим. Алай болса да, бу джол бир кесек къараб, бир сагъыш этерми эдик? Соргъан бет бла айтдырады анасына.

Анасы да джашына тынгылайды. Айхай, джуукъ-тенг къадалмасала уа: ала, арагъа кириб, джашны да хорлайдыла, огъурлу Кемисханны да айтханларына бурадыла. Иш бишеди, келин келеди...

...Хаджар чырайсыз тиширыу тюлдю. Кесин да джюрюте биледи. Сабийлерине ариу къарайды, хоншуларына оздурмайды. Алай а, хоншуларыны айтханларына кёре, ол къайын анасына иги тюлдю. Аны алай болгъаныны юсюнден а анасы асыры ыйлыкъгъандан кишиге джукъ сагъынмайды, не къыйынлыгъын да ичинде тутады. Айхай, келини анга аман болгъанын джашына айтса уа.

Хасан малчыды. Ол джай да, къыш да къошдан джанламайды. Ол, юйюне келсе да, кёб мычымайды. Аны кесини да эки юйю барды. Бир юйю атасындан къалгъан эски юйчюкдю. Кесини да бир джаны оюлгъанды да, адам ичинде джашамазчады. Алай а, атасыны кёзюнден кёрюб, чачаргъа болмайды. Джангы юйюн а, анасы да болушуб, артда кеси ишлегенди. Бу юй аламат, неси да джарашхан юйдю. Джаш адамланы юч сабийлери барды. Уллучукълары аталары бла къошда-

ды. Ортанчылары къарт аналары бла джашайды. Гитчелери уа кесини анасы блады. Айтыб къояргъа — ючюсю юч джердедиле. Ол себебден болур, хар бирини халиси да башхады.

Анасыны эски юйчюкде тургъанын эслеб: — Сени бу юйге келин этдирген мени анам болгъанды. Сен аны артыкъ айырыб сую тур, — дей тургъанды Хасан къатынына.

— Эслемей а, мен къараб турама ансы, кеси къыллы къалса, бусагъатха дери да джашамаз эди.

— Мени анам, ёлюб къалса да, кеси джукъ айтырыкъ тюлдю. Алай а мен кесим кёреме. Бу мазаллы тёртгюл юй тармы болады?! Алай кёб да тюлбюз. Аллах сакъласын, юслерине оюлуб къалса, бушуу этмезмисе? Қъарагъан кёзге да ушагъыусузду. Бу юйню ол этгенди...

— Қъарт къатыннга не керекди?! — Хаджар ачыуланады.

— Тюз да айтмайса, тюз да этмейсе. Анамы эски юйге къыстагъанлы, юйюнгден берекетинг да кетгенди. Мен ызыма ашыгъама, мен айтханамы анама айтма да, ариу айтыбызына джый, — деб, Хасан ызына къошха атланыб кетеди.

Хаджар ариу сёзню ангыламайды. Хасан тилегин арты аллына этеди. Қъарт къатындан аны бла бирге юреннген сабийин да сыйырады да, кесин джангызлай къояды.

— Келин, джаным, мен джукъ айтырыкъ тюлме, сен не этсенг да. Алай болгъанлыкъгъа, бу сабийчикни биргеме къойсанг керек эди. Мен энди къарт болгъанма, кеси кесиме

да иги къараялмай башлагъанма. Сагъыш эт, кече да кърккъарыкъма, — дей, билгенича ариу айтыб, ангылатыргъа кюрешеди. Алай болгъаны ючюн, тарт-соз, ур-ёлтюр, бирда-бирда джукъ ангыларгъа унамайды.

Келини аны бла да къоймайды. Ол, бир чириген дюккюнню бир чириген быстыргъа чырмаб, сенчасында бир эски столчукъгъа салады. Биягъы амма алай бир тилекчи болуб келген сагъатында, ол анга:

— Сен, амма, ма бу чириген дюккюнге ушайса. Сеннге дуппур башы керекди. Сен ары ашыкъ.

— Келин, сен аны тюз айта да болурса. Алай болса да, мен кесим ауруб ёлгюнчюннге бир къойсанг да боллукъ эди, — джыламукъларын келининден джашырады.

— Сени жибиклеге, къартлагъа, анда игиди дейдиле. Эшта, ашыкъсанг, кесинге иги болур эди, — кюн-кюнден аманындан аманын эте, ауузундан анга джукъ чыкъмагъан къарт къатынны кыйнайды.

Омакъ Хаджар джангы юйню арбазында омакъ джюрюйдю, кука сёлешеди. Къарт амма уа бир джаны оюлгъан юйчукде, эшикге да чыкъмагъанлай, кысылыб турады.

Хоншулары сёз кьошаргъа кюрешгенликлерине, амма, болмазлыгъын билиб, джукъ айтдырмайды.

Келеди Хасан юйюне. Къарайды да анасын кърмейди джангы юйде. Ол ачыуланмайды, джарыкъ ышаргъанлай:

— Анам ауругъан-затмы этеди? Къайда джатады? — деб сорады.

— Кесинг да кютген малларынгча болуб кълалгъан болурмуса? — соруугъа соруу бередиди.

— Керти айтаса аны уа. Алай болса да, кълайдады аням?

— Апанг ма буду! — къргюзеди чырмалыб тургъан чириген дюккючню.

Джаш не этерик эди, аны джууабына ышарыб кълалды. Ызына кълалша ашыкълалды. Бир талай кълалню да айланыб келеди, кълалынына ариу сълаледи, сабийлерин эркетеди. Алай бла арадан бир ылалкъл кетгенден сора:

— Эй, сеннге айтама да! Биз бек джангылыб турабыз. Бизден кълалгъланла, тышына кълалыл тууарлагъла джалыллыб, машина алыб, бай болуб келеди. Кълалай кърал эдинг, биз да бир джангылырмы эдик? — билегин кълалыныны имбалшына сала, кесине кълалсады.

— Тоба, аны уа тюз айтаса. Энди бир машинабыз болса уа, бизге андан сора къралли зат джокъл эди.

— Алай эсе, мен машинагъла кетдим, сен — халчюклеринги джугълун кълалмай джалыл: дагълда не болады, не кълалалды. Кълаларт кълалынныкълаланы уа джалыллргениб да алалалыкъл болмазса.

Хаджарны халчюклерин машинагъла джюклейди, орамны ол бир кълалылрына да бир ётлб, кесини ата юлалню арбалына келгилриб, джугълун кълалмай кълаларады да:

— Хайда, тур энди чиримеген дюккючле

бла! — дейди да, амманы да джангы юйге кёчюрюб, кёшха чыгыб кетеди.

Быллай келинле да боладыла. Къуру да кыйын анала терс болуб кялмайдыла...

Бернени саугъасы

Дуния джашауда бир ёмюр — ол алай кёб зат тюлдю. Аллаи бир заманны джашагъ-ан адамла боладыла. Алай а аны эки этиб джартысын кесине да, халкына да чыртдан да хайыры болмагъан заман бла ашырады. Эки ол джылны сабийликде джашлыкъ-да, джетмиш джылдан ары уа къарглыкъ хорлайды. Аллаи бир заманчыкъ а адам улугъа уа азды. Ол кесек заманны да хайырлы, къууанч бла джашамасанг, сора сен хайырын алыр ючюн а, ишлей билгенден сора да, адамлыгынг болургъа керекди. Ол заманда сени табханла да къууандыла, сен табханла да къууанныкъдыла. Миллетинг, хоншунг тенгинг да алгыш этерикдиле...

Терезе — Краснокурбан. Джол узакъ да тюлдю, джууукъгъа саналлыкъ да болмаз. Эки элни арасында джол сибириучю болду Ханафий. Ёмюрюнде кука сёз ауузуна тюшмеген тюрсюн джаш, омакъ, джумушакъ сёзлени чалдыра, башхалача, келечилени ийиб да кыйналмай, кеси Нюрсиятха келечилик айтады. Къыз да ары дери алай бал бла джауча джагъылгъан сёзлени эшитген болмаз эди, аны ауузуна ауур сёз келмей, тынгылауну ийгенди. Джаш а келтиреди-келтире:

— Кесим эсе, кёресе. Акылым алайды,

учхан къушдан тюк алаллыкъма деб. Юйюм, анда джашагъанларынг десенг а, алача тынчла, огъурлула ала джашагъан джерде табмазса. Хариб, атам эди да, ол да замансызлай джерин табханды. Анамды да, кесини келинчиги ючюн джанын да аярыкъ тюлдю. Къалгъанланы уа, къайдам, къайсын айтайым, аланы бизде ишлери боллукъ тюлдю. Алагъа уа мен да джууаб къайтараллыкъ болурма. Айтыб къояргъа, мен кукаланыуну билмейме. Мен билген — ишлеген, юй этерге кюрешген, кесими адамымы разы этерге излеген боллукъду. Мен ангылагъаннга кёре, сен огъай эсенг, сени адамларынга да уллу къууанчлы боллукъдула, — деб, аллын бек таб башлады.

Бир талай джолда, хар тюбешгени сайын, ариу сёзле бла бет джылыу джылы суу ийиб башладыла.

— Мен да, сёлеше билмегенлигиме, акъылбалыкъ болмагъанма деб, чыртда айталлыкъ тюлме. Алай а, аллай зат алай бош болмаз, меннге да, сеннге да сагъыш этерге керек болур. Мен кесим не айтырыкъма? Айхай, мени асырагъанла да не айтырла? Алай болса да, мени асырагъанлагъа, мени ёсдюргенлеге, мени ючюн джанларын да аямагъанлагъа билдирмей, мен джукъ эталырма деб, сёз бералмам. Мени адамларым, мени ючюн деб, алай кёб харакет, хабчюк джыймагъандыла. Бизни адетде аны ючюн къаугъа чыгъыб тынчлыкъ бермегенлерин билесе. Кесим да, мадар табсам, окъургъа барырма деб турама, — дей, къыз узун кирпичлерин аякъ бурунларына бошлады.

Келечиле келдиле, кетдиле. Кёб тюрлю кукаланыула, омакъланыула арада джюрюдюле. Кёкге-джерге къараб, аллахны арагъа салдыла, къуранны къолгъа алдыла, тюрлю-тюрлю антла айтылындыла. Ол бусагъатха дери джюрюте келген джорукъларындан да бир затла этдиле.

Къыз алкъын джаш болса да, атасыны элин алмашдырды. Джангы юйдеги джангы джашауну башлады. Ала бир-бирлерине илешдиле, бир-бирлерине тынгылаб, бири ишден заманында келмесе, бири стол джанына олтурмай, бири-бирин сакълаб турдула. Алай а, бегиб бошамагъан акъыл, ары-бери бурулуб, джаш да терсине барыб башлады. Къууанч кёбге бармады. Къайын ана бла къаратон абсын оноуну джумдурукъларыны ичине джыйдыла. Экиси эки джанындан джаныу сёзлени къурмашча чакъдырдыла. Айтханларына былай къарагъан бла, уллу эс бёлмей къояргъа да боллукъду дерге кюрешириксе. Алай а адам, кесини башына джетмей, башханы къыйынлыгъындан алай иги ангылаялмайды. Ол себебден, аллын къайын ана башлайды:

— Келин, джарлы, билмегеннге уа кёрмегиз. Тоба, бир аллах, намысымы атмай тургъанма ансы, айтырларым а джыйылыб турадыла. Бу джол былай алчыгъын билдирейим, — дейди.

Джангы келинчик, не этерик эди, эки эринчигин да бир-бирине къаты къысыб тынгылайды. Таб, айтханын иги да ангыламайды. Айхай, аны бла къалсала уа, Абидат да тебрер чунгурлу джерлени чучхуб:

— Андан эсе, мен ёлейим: джууукъ-теңг, хоншу-тийре, суйген-суймеген не айтырыкъ-дыла?!

— Ауушхан къартны атын таба билмеген-ле, аллахым сакъласын, саулапы къууандырыкъ чыртда тюлдюле.

— Ой, дыдай-дыдай, кенгде къалайыкъ: джарыкъ дуниядан кетген къайын атасыны ырызын эте билмеген, сау юй тамадасынымы намысын тута билликди?! — деб, абсыны да сарнаб тебрер.

Джаш, тынгылай туруб, сандан бир сёз къошар:

— Да, анам, атамдан иги зат кимге келгенди? Бир-эки къат кийим, тюб-баш, андан сора уа, не керекди экен?!

— Оу, мен къара джерни къабайым! Боллукъ болуб турады да! Келир-келмез сени да кесини джаулугъуну тюбюне джыйыбмы къойгъанды?! — деб, джашны анасы кесини чачын-башын джыртыб башлар. Ол заманда джашны ауузу джабылыб, эки аягъы басхан-ны кёзлери танымай, абына-сюрюне, юйден къачар.

«Къайын ана не этсе да эркинди: джаш аныкъыды, аны ол асырагъанды, ол уллу этгенди», — дерге боллукъдула бир къауумла. Айтсала да, тюз айтмайдыла..

1965—джылны аягъында Саниятны толу юйдегисине, суу-суратча, кёзчюклерин ачыб, бир суйюмлю сабийчик къошулду. Нюрсиятны бушуулу джюреги бир кесек тынчлыкълы болду. Ол кеси кесине: «Энди уа, ал кюнле-рибиздеча, джашауубуз джангырлыкъ болур. Қъалгъанлача, биз да кюллюк-ышарлыкъ бо-

лурбуз», — деб, аны сагъышлары татлы оюм-лагъа кетедиле. Иги сагъыш да игиди. Ол да адамны бир кесек рахат этерге болушады. Алай а не келсин андан: иги джанына джукъ да тюрленмеди. Таб, алгъындан да уллу джаныб тебреди ёртен. Кюн кюнден боран къатыдан къаты болуб, джаннган отну джилтинлерин кёкге учурады. Нюрсиятны азгъын санлары къарыусуз къалтырайдыла. Саниятны уа ауузу от чагъады:

— Гюнахсыз сабийни хурметин сакълаб, сыйлы намысымы аякъ тюбге басмай, джюрегимден бир къолум бла тутханлай, кесими кючден-бутдан басханма. Ийнан, келин, окъугъан къуранымы хакъына, джер бла кёкню бир-бирине къатышдырлыкъма! — деб, теренден чыгъарыб созуб башлар.

— Ёлгенлерими джандетде кёрейим, джапгыз бир джалгъан сёз айтылынмайды. Анабызны хар сёзю да тюрб-тюрдю, — деб къошулур Абидат.

Нюрсият а ал сабийинден, ёрге къобуб чабарча, алай дженгил аязыялмады. Андан берне даулашыннган бла анга джумушну юсюнден дауланыб тургъан ауур сёзле аны ёрге къобмазлыкъ этдиле. Аны саулугъу тюрлене башлады. Сабийчикни да сыртчыгъы бешикни кёрмегенди. Анга да ата юйюнден джохар буумалы, сырма оюула салыннган бешик сакълайдыла. Келинчикни къарнына джылы хант бармайды. Аны анга этиб берген джокъду. Кеси этерге уа къарапгы гёзенден къара кирит тюшмейди. Анасы ашамаса уа, сабий къайдан табсын сют! Сабийчик къычырыкъ этиб джылайды, анасы, тауушсуз, джыламукъ-

ларын сюртеди. Алай болгъанлыкъгъа, къайын ана бла Абидатда таш джюрекле не джумушамайдыла, не эримейдиле, не гитче сабийчикни эркетлейдиле; темирлеча къатыб тургъан болмаса.

Ол огъай эсенг, уллу юнню тёрт мюйюшю къырау тартыб тургъан болмаса, ичи да джылынмайды. Къараыусуз санлагъа уа ол татыйды...

Джанларындан сюйген къызларыны сарнагъанын эшитгенлеринде, атасы бла анасы джангыдан берне ийдиле. Джангы къошулгъан джан ючюн, бютеу къыйырдан тутуб, уллулары да, гитчелери да кийиндиле. Алай болса да, бу байрам да кёбге бармады. Къайсыны эсе да къюбюрю тобукъ бла басылыб этилинмеди. Саният бла Абидат бир кюн келинчикни отоуна сугъулдула. Экиси да ауругъанны аллында от къазанлача чёкдюле. Къайын ана къансыз эринлерин эмди. Абидатны базыкъ къызыл эринлери ачылыб, джабылыб башладыла:

— Келечиге ёлюм джокъду. Мен келечиме, Былай ортагъа алыб къарай, санай келгенбиз да, ёлген атабызны анасыны эгечинден туугъандан туугъан ёксюз къызчыкъ къуру къалыб кетгенди. Ма, анабызны башы сауду, аны юсюнден уллу къайгъы чыгъарыб айланадыла. Бир да къуруса да аны, ол джарлы баланы атын не бир алтын сагъат бла, не бир алтын джюзюк, юсюне да бир асылы болгъан къумачдан бир чепкенлик къошуб, болмаса боллукъ тюлдю. Келин, мени башха адамгъа санаб, артда кёлюнг къалмасын, ансын мен алай джан аурутуб кюреширик болмаз эдим.

Айыбды меннге озгъан затны сагъыныргъа. Алай болса да, бири бирин айтдырады. Ёлген-лерибизни джандетде кёрейим алай, мен, кеслерине айтдырмагъанлай, юйде табылгъанчыкъны къуйдуруб къойгъан эдим. Не этерик-биз бизге — келинлеге — аллай джазыу болгъан эсе. Бизни насыбыбыз да кимни кьолундады. Кесибиз да боллукъ болурбуз къачан болса да бир къайын анала. Дуния ырысхы—ол джалгъанды. Ол келди, кетди. Биз бир-бирибизни тилибизни ангылаб джашау этейик ансы, — дей, къызыл уууртларын сылай, ёрге кьобду.

Нюрсиятны ауругъан санлары таласала да. хама да чимдеб тургъан сёзлеге джууаб къайтаралмай, не бир джукъ сормай, кесине чыдамлыкъ салалмады:

— Джаным, уллу келин, сиз юйню сынагъаныгъызгъа пенча джыл болгъанды?

— Тыш адам эшитмесин, а къыз, не ючюн соргъанлыгъыгъыз болду.

— Къайдам, бир юйде джашагъанла бир-бирибизден хапарыбыз болуб сёлешсек иги болмазмы?

— Оу, мен джарлы! Мени уллу келиним бизде джашагъан онтёрт джылына эшитдир-мегенди быллай бир ушагъыусуз сёз. Андан эсе, мен къатын джарылыб, бут-бут, кьол-кьол болайым! Ой, сени меннге табханла джарыла, джюрек тамырлары юзюле, аман бла джашасынла! Къайгъысыз юйюмю дауурдан алдырыб кьойдула эселе.

— Да, не айтдым да мен?

— Кёресе дагъыда уялмагъанны! Къора дейме да! Джатма мында, бар юйюнге. Анда

да бар шойдула да атанг, ананг да, аланы алларында тюзеллик!—дей келиб, къайын ана кёргюзюучю бармагъын эшикге тутду.

— Не дей эсегиз да, «хо». Мен огъаймы дейме да?

— Ол аман аууз сеники эсе, бир джерге джыйыб, къысыб къоялмаймыса! Джарлы сен, кесинги орунсуз этерге айланаса, — дей, Абидат иги кёлю бла онгсунуб, эшикге чыгъыб кетди...

Къарт атасы бла къарт анасы Нюрсиятны кёзюу-кёзюу джумушун этедиле. Бир-бирде уа экиси да бирден ёрге тургъанлай турурла. Сабийчикни аккасы отун джарады, суу алады, отну этеди.

Аммасы да шхууур этеди, джууундурады, тебретеди. Сабийчиги да, джылагъанчыгъын къоюб, къолчукъларын къартлагъа узатыб ышарады. Къартланы тынчлыкълары бузулса да, эки сабийлери да джангыдан туугъанча, бир къууанчлыдыла..

Бир талай айдан, бир заманда Ханафий джамагъатына, элине къайытады. Бу анасынданмы къачханды, огъесе, Гитче Къарачай тарлыкъмы этгенди да, ол, туугъан джерин ташлаб, къайда эсе да тышында кенг тюздеде баш кечиндирирге кюрешеди. Ким биледи, аз ишлеб, кёб ашаргъа излей эсе да. Алай этерге кюрешгенле да бардыла. Ол да аланы бири болур.

Ол келир-келмез тансыкъ кёзлерин отоуу таба бошлайды. Кечирек этген болур: анда уа излегени джокъ. Ол огъай эсенг, ол анга сабий туугъанын да билмейди. Эшта, бу эр-

кинликле ёсген джаш, бурунгулагъа джан аурута, сабий аныкъы бла башханыкъы болгъанын билирге излей болмаз. Алай, алай эсе да, ол бир кесек кыскыныкгъа киреди. Аны не заманда да сюзюлгенлей тургъан кёзлери, кеслерин чибин аугъа чырмай, къарангы этедиле. Аны ол болумда тургъанын келини эслейди. Абидат, кесин амалсызан ышарта, юй сибиртгича, ары-бери ауа, къолларын сюртющю чепкенни да джангы хота бла джашыра:

— Анабыз! Ой, анабыз! Джанынгдан эсе суюген джашынг келгенди! Аначыгъыбыз! Эшитмеймисе? Гитче джашчыгъынг юй-юнгдеди! Къайдаса! Мен шхууургъа-суугъа къарайым, — деб, арбазгъа чыгъыб, эркишича базыкъ ауазын эркин хауагъа бошлайды.

Саният, эшитген эшитмеген эсе да, суу ызындан эки къолун да орамны эки джанына ата, узун этеклери бла да джел этдире, арбазы таба мыллыгын атады. Андан алгъа башха адам бир джукъ айтыб къоймасын дегенча, ол, джашыны къатына да джетгинчиннге, исси тылпыуун бошлай:

— Джашчыкъ, джаным, сеннге уа тарыгъыуларым басыныб турадыла. Мен олсагъатда да алай разы тюл эдим. Джелмауузну юйюме салдыла да, кечиниб болалмадыкъ. Кече да, кюн да иш-баш джокъ. Къаугъадан сора, джукъ эшитмей къалдыкъ. Ма, ётюрюк эсе, келининг айтыр. Сен кетгенли да, бизге да айтырын айтыб, юйлерине бериб кетгенди. Уялмагъан айтырын айтха эди да, этерин этге эди да, юйюне къайыта билге эди. Насыбы алай болсун, ол сыйы, ол башы бла. Ол да

уллу кёллюлюк этсин мени джауума. Мен сени табхан анангма. Ол мени келинимди. Сен мени джашымса. Ма, эмчекле бла тилейме, бурмай айт. Сен алагъа баргъанмыса? Алагъа барыб тынгылай болурмуса? Шош юйюме къан джаудуруб къоярса да?! — дей, джашындан тансыгъын алыр орнуна, юсюне учуб къалады.

Джаш, башындан да эки къолу бла тутуб, джумушакъ шиндикге олтурду. Кюн таякъланы аллын тыя, юйню ичи букъудан толду. Эшта, юй Нюрсият жетгенли бери да джыйылгъан болмаз. Орнунда джангыз бир зат кёрюнмейди. Стол сюеледи, юсюнде джабыуну джартысы да джерге салыныб. Қатында эки шиндик аууб турадыла. Орундукъну тюб сеткасына тешек джабышыб, джастыкъла да джерге тюшгендиле. Шифоньери бери ачылыб, ичинде да кийимлери кёрюнмейдиле. Қитабла кёб болмасала да, ол азчыкъ да китаб табханы орундукъ артына къуюлгъандыла.

Ала бары да Ханафийни кёзюне кёрюндюле, Ол, анасыны айтханларына эс бёле, сагъышха бёленди: «Джарлы анам игитда джылайды. Кесини ырысхысына бу зарауатлыкъны джетдирген, анамы игитда айтханын этмейди. Не бек джангылгъан эдим. Адам адамны иги танымай джалгъашыргъа керек тюл кёреме. Мен анамдан къачама дегенлигиме, андан къачыб айлана кёреме. Эшта, узун сёзню къысхасы, экибизни арабыз кенг боллукъ болур. Тейри, адам тёзмез: бир талай айдан бир кере юйюме келгенме да, олсагъатда да юйню сакълаб турлукъ адамы-

нгы юйде табмасанг. Тохта, тохта, сен кеси-
кесинги тартырса. Ай анасыны уа, мен анга ке-
сими къалай алдатдым?! Мен аны таныгъан
да этмей эдим. Аны меннге танытхан а ке-
лин бла анам кеси болду. Игилигин айтыб
джерге сыйындыралмай эдиле. Байлыгъын
а къой да къой... Алай болса да бир кере уа
бир кёрюрге уа излей эдим. Ким биледи, ол
терс тюл эсе уа? Аманны барын да анга кю-
реб барыргъа да джарамаз», — деб, джаш,
юсюне сюелиб тургъан темиркъазакъладан
илгеннгенми этди да, ёрге секириб тура:

— Къой, анам, къой! Мен бир зат да бил-
мейме. Къызыл тууарла бла кесим да алача
болуб айланама. Келинигиз да, кесигиз да
юйде къалгъан шой эдигиз да. Ары-бери
джанлай эсе да, сиз биле болурсуз да. Мен
сизге сорургъа керек болурма да?! Кесигиз
тюлмю эдигиз: «Ол болмаса, башыбызны
суугъа атабыз!» — деб къычырыб, халкъны
джыйыб айланганла?! Аллай бирчикни мен
да ангылайма», — деб, Ханафий, терлеген
башындан бёркюн алыб, орун таба хыны
шууулдатды.

— Аллах бирди, боллукъ болуб турады да!
Тоба, бир ёлюр кюнюмю билмейме ансы,
джерни къалыны бла джукъасын да билеме.
Сен малда, затда да болмагъанса, аланы
хыйныларына батыб тургъанса. Ансы, мен
кесими бюртюгюмден аллай сёзлени эштирик
тюл эдим!—дей, Саният таралтыб джылаб
башлайды.

Абидат ары-бери сюрюнлейди, кёзю-башы
бла джашха чамланады. Джаш а, бир уллу
аманлыкъ этгенча, не этерге билмей, бир

джылай тургъан анасына, бир келинине, бир эшикге къарайды. Ол ана ары дери да алай болур эди. Джаш да, хар кимни анасы да, мунукъундан да къыйындадыла дегенча акъылгъа кириб болур эди. Ол анасындан не этиб да тюз хапар алыр къайгъылы болмады. Аны къалай сорургъа да къолундан келмеди. Эки джанына да ангарылыб тургъан болмаса, ол джукъ ангыламай, шхууур да излемей, теши-мегенлей, мал къыйырдача, тапчанига аунады.

Нюрсият ата юйюнде тынчайды, бир кесек аякъ тиреди. Аны не эсе да къайындары джокъламадыла. Сабийчикни атасы да тас болду, къайры болду эсе да. Аны болуму да джаш ананы джюрегин джылытмады. Алай а, аны уялчакъгъа санаб, тансыкъ болуб турду. Бир джолда, бир къарангы кече кюеуню юсюнден Нюрсиятны юйюнде сёз къозгъалды. Кесин тыялмагъан,—ол тюз огъунакъгъа айта эди,—къызны атасыны эгечи эди. Ол, бетине нюр тёгюле тургъан къатын, къартлагъа эшитдирмей, къызгъа андан-мындан келтириб башлады:

— Тоба, къызчыкъ, кюеуню аякъ алышын джаратмайма. Алай да къалай этеди?.. Юйлер джокълаялмай эселе да, кеси келиб, бу гитче сурагъчыкъны уа кёрюб кетерге керек эди. Мен санаялгъан эсем, ма бюгюнден башлаб, джетинчи айгъа ауду. Былай бурун бола эди ансы, бусагъатда уа айыбды...

— А къыз, Акъчыкъ, атамы адамларында сенден суйгеним джокъду. Алай а къалай айталаса? Мен аякъ тиреб кюрешгенимде да, кесинг тюлмю эдинг къадалыб къалгъан! Мен анга, сенден уялмай, алай-былай деб да ай-

таллыкъ тюлме. Мен андан алкъын бир кыйыкъ сѣз да эшитмегенме. Эштирик эсем да, къайдам, кесигиз айтханлай, ишге башын атханды да. Қим биледи, бизге, гурушха этиб тура эсе уа. Мен анга соруб кетмегенме да. Ариу, мени кыystай эселе да, андан бир джукъ эшитмей, мен кетерге керек тюл эдим. Ишни этгенден сора, сен терссе, мен тюзме деб, бир-бирибизге иги джаны бла болушаллыкъ тюлбюз. Сен да ол джаны бла бизге болушаллыкъ тюлсе. Ма энди бу да олтура башлагъанды, мен да орундан кесими айырырча болгъанма. Тилейме, мени кесиме айта эсенг да, не къартлагъа, не башха адамгъа аны сѣзюн эшитдирме. Болгъандан сора, аллай джалгъан сѣзле бла аланы да кыйнамагъыз. Аннягъа айтсанг, мен энди кете барыр эдим. Быланы да къартлыкъларында кыйнадым. Мен бусагъатда алагъа болушургъа керек эдим. Аллах айтса, заман алдады, энтда болушурбуз. Бизден сора аланы да кимлери барды! Кертиди, кыйын анам бла абсыным мени алай джарата болмазла дейме. Болур мени да джетишмеген затларым. Алагъа да джокъду айыбым, — дей, Нюрсият джылы джыламукъларын сабийчигини кѣлекчиги бла бетинден сюртеди.

— Къурумагъан, мен да ала ючюн айтама. Қим не айтса да, мен ёмюрде ийнанмам адамлыгъы болгъан эркиши кесинден чыкъгъан баланы толу джыл джарымгъа кѣрмей тургъанына. Ариу, юйге салыб келмей эсе да, билдиралмаймыды не тенгинден, не менден! Мен а анга олсагъатлада тюбей а тургъанма. Антсызма биле эсем, не айтыргъа да. Кеслери

джокъламагъанлай, аллай бир заманны мында туруб, кесинг кёзлеринги джандырыб да къалай баргъын? Къарынлары уа ауругъай эди: келинлери ауруб, онгсуз сабийчиги бла къартлагъа атылыб тургъанлай, джокъларгъа уа кючлеринден келлик болгъаныча. Къызчыкъ, сени кёлюнг къалмасын, джаным ауруб ачыуланама. Ансы, мени анда не атамы башы барды! Адам адам болса, кесини джууукъ адамына джан аурутады, кесини суюген адамындан кёлю къалады. Сагъыш эт. Мен сени къаллай бир суюе эсем, куюеуюбюзню да аллай бир суюеме. Алай а, ол да кесин суюдюре билирге керекди. Аллай бир заманны келиб кёрюнмейди деген зат къалайгъа барады! Мени сартыннга, джашдан бир хапар билгинчиннге, мен сени кесинг аллыннга барлыгъынга чыртда разы болаллыкъ тюлме. Сени ким суюе эсе, ол да ма алай айтырыкъды. Бизни алдай билгенле, аллай бирчикни уа ангыларгъа керекдиле, — деб, Акъчыкъ, джаурукъ къанатларын да джаякъларына тарта, тургъан джеринде тебчилдеди.

— Мен сиз, ким айтхандан да чыгъайым демейме. Алай болса да, мени аллымы тыймагъыз, айыб болрукъ эсе да, мен мындан ары джашар юйюме атланайым. Ала меннге ачыуланыб, мен да алагъа ачыуланыб тургъандан хайыр чыгъарыкъ тюлдю. Не этерикдиле, къолларындан келгенлерин кёурасынла. Не эсе да, ол эки къатын рысхы ючюн бир бек ёледиле...

Бир джауумлу ингирде, андан ары тёзюмю тауусулуб, ауругъанындан маджал болгъанында, биргесине да Алачыкъ, Саниятны ке-

лини къайын юйюне къайтады. Алайда ийилген затланы кьолю бла чачыб, Алачыкъ автобус сакълаучу джерге кетеди. Алайда, аны ашырыргъа огъай, анга бир джылы сёз айтыргъа киши табылмады. Акъыллы тишируу, эринлерин бир-бирине къаты къысыб, бушуулу болады. Алай а, не мадар: болур болуб бошагъанды.

Нюрсият, тегерегине къараб, кёб дыгалас этсе да, палтон джаулукъну тешиб, сабийчикни киши къойнуна алмады, хошкелдиге келген да болмады. Бет къанларына кёре, келген бернени джаратмадыла. Дауланган алтын сагъат бла алтын джюзюкню кёрмедиле. Келтирген затлары ала чакълы бир болмагъаны себебли, кёбдюле, юрюлдюле, дингиз болдула. Андан-мындан чурумла чыгъыб башладыла. Не айтсала да, келинчик тынгылайды. Къолундан келгенни этеди. Аны башха зат бла онгун алалмагъанларында, джумуш бла къыйнаб, сибиртгича джортдурадыла. Тюрлю-тюрлю буйрукъ сёзле кърмашча чартлайдыла:

— Тур, от эт! Чаб, суу ал! Шхууур къайгъыгъа къачан кирликсе? Отун джарыргъа бир да ийлыкъма!

— Сабийге бир къарайым да, андан сора барын да этерме. Не муну былай тебрете туругъуз, — деб, ол сёзню эшитдиргенлей, учду биягъы къайын ана:

— Табхан ананг бла асырагъан атанг да къыстаб ийгендиле сени. Хашкенсе да хашкенсе! Ансы, джарлы ёксюзчюкню бир къууандырыр эдинг сен. Энди мен не айтыб бетими кёргюзюрюкме?!

— Магъыз, муну ючюн эте эсегиз, — дей, келинчик, бууунундан гитче сагъатчыгъын алыб, къайын анасына узатады. Ол эрлай, ызыпа сыйырмагъа эди дегенча, алыб къойнуна атады...

Бюгюн кюн бокъланыбды. Тангны атаргъа къоймайды. Кюнню джарыгъы джерге дже-талмайды. Хар кюн сайын сууукъ джазгъы джангур къуйгъанлай турады. Иги джабыл-магъан къашбакъдан тамчыла агъадыла. Сюеклери ёрге туруб тургъан гылджа къал-тырайды. Бир амалсыз болмаса, эшикте джан-джаныуар кымылдамайды. Чыпчыкъчыкъла юй шорбатлада, тауукъла орунларындан чыкъмайдыла. Юйю болгъан юйюне, юйю болмагъан башы-тюбюне бола айланады.

Отоуну төрт къабыргъасы да мытчы тар-тыб, санланы къалтыратхан аязыны тартханлай турады. Отсуз гёзенде да бир уллу къара кирит тагъылыбды. Антсыз болгъа эдинг, аны къа-тына джууукъ баралмасанг. Нюрсият а кеси джыйгъан чий чымыртала бла от тамызыр-гъа кюreshеди. Ала пырс-чырс этгенликге уа, сары ташдан этилинген юй къабыргъала джылынганмы этерикдиле! Юйню джарты-сында уа, ташкёмюр плитаны кыб-кызыл этиб, терезеле кенгине ачылгъандыла. Анда уа беш ууахты намазын къоймагъан къайын ана уллу келини бла джашайды. Аланы кими урчукъ ийиреди, кими бернеден келген хапчюк-лени кюбюрден чыгъарыб, джангыдан халы-сын-аркъауун тинтеди. Маджалыракъ зат къолуна тюшсе, тауушсуз ышарады. Алай болмай, учузуракъ зат къолуна келсе уа, эр-нин-бурнун джыйырады. Аланы да джа-

шаулары алай бла ашыкъмай барады...

Саниятны уллу келини уа, аны къабына кириб, аны ауузундан кесин сакълайды, не къыстаб иерле деб къоркъады. Ол бир сѣз бла къошулады. Хар айтханлары уа экисини да бирчады. Саниятны бир къолунда намаз мынчакълары тургъанлай, ачы-ачы къабаргъа уа бир чемерди:

— Келин, хариб, бетинг нек кѣгергенди? Чырмалсанг а ары ата юйюнгден келтирген тыйын тонларынга! — деб ол, эшикни къыйырын ачыб, ачы аязны бошлар.

— Къой-къой, анабыз, ол ариу сѣзлеринги бошунакъгъа зыраф этме. Кѣрдюнг шойду да ата юйюнден эки кѣзюн джандырыб келгенин?! Бизни суйгенле огъай, бизни суймегенле да эшитмесинле. Анабыз, мен сеннге айтыргъа тартыныб къойгъанма ансы, тюнене эшитгеними къой да къой. Ол джарлы ѳксюзчюк, кесин кѣбдюрюб, чѣкдюрюб айланады, дейдиле. Хазнамыды ол алтын кесек дегенигиз. Мени сартыннга, кесими затларымдан узатырча болама, — дей, джукълана баргъан отну джангыдан гюрюлдетеди, отунсуз отну джандыра, Абида-да да...

Была Нюрсият бла кюрешиб тургъанлыкъларына, ол, ауузун джабыб тургъан болмаса, джукъ да айтмайды. Ол аланы алай бла онгларын алады. Къайын ананы чачы акъ болса да, алкъын аны сагъышлары къарадыла. Аны кѣлюне тюрлю-тюрлю сагъышла тюшедиле. Ол джашы къайгъылыды. Ханафий андан бери да юйюн джокъламайды. Келинини сабырлыгъы аны этин ашаб барады. Джашы

түбөшиб, мынга көрүнмөй кетиб кыала болур, деген актылдады. Ала бла да, ол сууук кечелени бир талайын кыараууллукта ашырды. Келини бла уланындан тууган чыккыны, суууктан бир-бирине кыысылыб, джатыб турганларын көрсө, эки эрнин бир-бирине джыялмай, уллу кыууанч тыбырлы болуб, орнуна алай джатар. Бир-бирде уа ала-ны юйлерине барыб тура болур деген актылга да кечеди. Ары да, джарлылыккыны юсюнден сылтау бла, бир талай ызчы ийиб да көргенди. Энди, чынг артында, тунгюлгенинде, джашын да сакыламай, ол болган джерге кыошха атланадыла. Ары уа гитче келинин а кыайры элтеди: ол ары барганлай, ахырзаман келиб кыалырга боллукду со-ра. Алай бла, былагы турган джерлери тар болуб, Ставрополь крайны учу-кыыйыры көрүнмөген дангыл тюзлерине барадыла. Андан не келсин: ала джарык кюнлерин кыарангы этедиле, кюрешедиле. Алагы анда киши келмейди, ала да кишини көрмейдиле. Кыалайгы кыарасанг да: мал, арбаз, тюз, кюзлюкле.

«Кыштикге оюнду, чычханыга ёлюмдю» дегенлей, Ханафийши да кюнлери бири бирден кыарангы боладыла. Аны, энтда алгыынча, юйдегисине бошламайдыла. Ол да, ауузлугун чайнаб турган болмаса, кеси кесине джол ачалмайды. Джаш юйдегисини сан этмейди дерге джарамаз. Ол алагы дыгалас да этеди. Алай болганлыккыга, анасыны эмчегинден айырылмаган сабийчикча, аны сёзлерини юсю бла атлайлмайды.

Ханафий, адам эслемесе, кёз сакылай ту-

дуб, иги танг аякъланган сабийине баш атады. Не анасын, не уллу келинин, не къарнашын эслесе уа, сабийчикни атыб къачады. Сабий ызындан джыласа да, ол, аны эшитмегенча этиб, алайдан джанлайды. Ол а, ызындан къууб барыб, джолда джыгылады, сыртчыгындан тюшеди. Алай а, не амал...

Заман а ызына бурулмай, аллына тѣнгерейди. Ханафийни сабийлери бир талай да болдула. Бирине къарасанг, бирин сормагъанлай танырыкъса. Бары да бирчачыкъла, къаракѣзчюкле. Ала ёседиле, джумушха джараялмасала да, аналарыны тѣгерегине джыйылыб:

— Ання! Ой ання, атдя къачан келликиди? — деб соргъанлай турадыла.

Нюрсият а аталарын иги да танывагъан сабийлени, аталарындан илгизлик этмей, асыраргъа кюрешеди. Ол аны таурухха салыб, ала эслерин бѣлюб тынгыларча, кече да, кюн да ауузундан тюшюрмейди. Ол, айтханыча, анасындан къачыб, байлыкъны къууб айланган джаш ызына къайытады. Аны джюреги азгын болубму келген эди да, ол сабийчиклерине мыллык атады, хар бирин айырыб ийнакълайды. Нюрсиятны джюрегин джумушатыр ючюн эсе да, ким биледи:

— Къайдам, тейри, сизни менден алай айыралгъа эдиле. Мен тургъанлай, сизни къалай ѣксюзчюкле этерге умут этедиле?! Огъай, мен энди кеси кесими башымы джюрютюрча болгъанма. Айырылыу болса, анамдан айырылырма, — дейди сабийчиклерине, уртлагъанымы татыгъанды да. Алай бла, ол, алгъынча этмей, юйге киреди, юйдегисини оноуун этер-

ге кюрешеди. Алай а, не медет, кюнлени биринде Нюрсият, тёртюнчю сабийден ауур болуб, юйлерине кетеди...

Тёрт сабийчик полгъа тегюлюб ойнайдыла. Тамадагъа тёрт джыл болгъанды. Экинчиси джюрюйдю. Ючюнчюсю сюркеледи. Гитчиклери уа бешикден къолчукъларын узатады. Нюрсият да, къолундан келгенча, отха-суугъа да къараб, хар джарлылыкъны да этерге кюрешеди. Къайын анасы алгъынча урушмазгъа кюрешеди. Алай а берне даулану тохтамайды. Аны дауу, кече-кюн болмай, баргъанлай турады.

Кюнлени биринде, анасы бла Абидатха тамада къарнашы да къошулуб, Ханафийни арагъа алыб, хыртха урадыла:

— Тилейбиз биз айтхандан чыкъмазлыгъынгы. Бизден айырылгъандан эсе, Нюрсиятчыгъынгдан айырыл. Алай болмаса уа, ма быладан ичген сютюнг харамды! — дейди анасы.

— Ай, къоярмы эдигиз. Мен андан кёрген затым джокъду. Аны бла сиз джашарыкъ тюл шойсуз да. Ол сизге джууаб да этмей шойду да. Мен атасыз ёсгенме. Была уа нек атылыргъа керекдиле? — дерге ауузун ачады, айтхан да этеди.

— Сенден басымлыбыз джокъду деб турабыз. Сен да ананга джууаб этсенг, сора кишиге да айыб болмаз. Аны бла киши да кюрешмейди. Кюрешген бла ол кюрешеди. Къолу джукъ этмеге эди да, ауузу бир тохтагъа эди. Айтханларын эт. Санга аны келтире билгенле, андан такъылырагъын табарыкъларына толу ийнан, — деб, Абидат да къадалады.

Джаш, ишни да къолюб, кесин ичгиге джа-

рашдырады. Ол андан сора кесине башха болушлукъ табмайды. Юйде уа хар кюн сыйын юсдюрюу тохтамайды. Ол, эсриб келсе, Нюрсият бла кюрешиб тебрейди. Энди аны да чуруму башха болады. Анга хар кюн сайын бир талай сом керек болады. Анга юйде киши бермейди. Къарыуундан келгенча, юй бийчеси табдыра турду. Энди уа ол да табмайды.

— Сеннге тюз айта кёреме. Эшта, юйден жанлагъанынг иги боллукъ болур. Акъ хончалары бла къарт анангы къыйнамай! — дей, эки къарнашы Ханафийге уадыла. Ичгени ючюн тюл, юйдегинг бла джашайса деб...

Ханафийге къол джетмейди. Аны туюкю къоллары уа тёрт сабийни анасы азгъын тиширыугъа аяусуз джетедиле... Аслан кёллю эркиши онгсуз тиширыуну ууадых этиб атады. Къычырыкъгъа-сыйытха эл-джамагъат джыйылады. Саниятха, аны юйдегисине ирият бердиле. Алай болгъанлыкъгъа, не хайыр: заманында огъурсуз юйдегини киши тыймады.

Нюрсият къартларына къайытханды. Сабийчикле энди школгъа да джюрюйдюле. Ханафий а бир джерде тохтаб ишлемейди, ары-бери кёче айланады. Юйдегисин къыстагъанындан сора, юч кере юйдегили да болгъанды. Эки кере тутулуб, тюрьме азаб да сынады. Ючюнчю кере уа, сабийлерине ашау бермегени ючюн, иши сюдге тюшеди..

Коммунист

Быйыл не эсе да джаз созулду. Алкъын къар эриб да бошамагъанды. Алкъын андамында, ышыкъ джерледе, джаргам тюбледе,

кюнбетледе, стауат орунлада асыры ашыгъыб джанкозучукъала чыкыгъандыла. Къар джаумайды. Боран этмейди. Алай болгъанлыкъга, сууукъ сынмагъанды. Кюнортада кюн бир ышарса да, не кюреше эсе да, джерни уа джылыталмайды. Къышны къыш узуну джукълаб, тынчайыб тургъан къара топракъ аязыялмайды. Къарыусуз тамырчыкъла, сууукъдан джыйырылыб тургъан болмаса, джазга ашыгъыб, ауузлары селешмеген хайыуанланы къууандыралмайдыла. Ала уа, кюн джылтырагъаннга къараб, узун-узун созуб ёкюредиле. Андан хайыр-хата бармыды. ансы?..

Бу джыл, джангыз «Сельхоз» атлы бёлум болмаса, совхозну малларына бичен къытлыкъ киргенди. Анда уа, къуру быйыл тюл, хар джыл сайын да мал ашлары джетишеди. Ол бёлум алай таб джерде да орналмагъанды. Терс джанындады, джоллары къыйынла, джерлери тикледиле. Анга ийнанмагъан бар эсе, кеси чыгъыб къараса, джангылмаз. Анда уа Баболаны Хамзат, къарт большевик, ишлейди. Ма аны бла тюбешсегиз, ол сизге бир джукъ кёргюзюр, бир джангы затха да юретир. Уялмагъыз! Анда сизни киши уялтырыкъ тюлдю. Кесигиз кесигизден уялмасагъыз. Ол сизге хыны-хуну да этерик тюлдю. Алай тюл эсе уа мен, сизни да къыйнамай, аны бла къалай тюбешгеними юсунден айттайым. Алай а, мени хапарымдан алгъа совхоз тамадала бла да бир кесек шагърей болайыкъ.

Бир къыш, ингирде, совхозну бир джылы

юйюнде, парткомну джыйылыуунда быллай бир сёз кьозгъады:

— Сора, ол ким болгъанды? Ол къарагъан малла башхала болуб, биз къарагъанла башхаламыдыла?! Анга ангылата билирге керекди, алай болмаса уа...

— Кертиди. Ол да солуйду. Ол да, джаныгъыз бир джылны кьалмай, кьралны бир алапат джеринде кёз ачады.

— Анга не сёз барды. Айтханынг тюздю. Бет къаны, эт тутханына къарасанг, кесин джунчутханча кёрюнмейди,— деди бири, баш тебенине къарай.

— Кеси аллыгъызда болгъан сагъатда уа сени, мени, аны да ауузларыбыз ачылмай да турады,— дей кьошду бири да

— Не сиз аны танымайсыз, не ол сизни таныргъа суймейди, не кесине джукъ айтыргъа базмай, кьулакъларын кьыздырасыз, не кесигизге кёре сандыракъ джасайсыз. Ансы, мени кёзюм бла къарасагъыз, тюзюн айтыргъа ыйлыгъырыкъ болмаз эдигиз. Мен да танийма аны. Ол киши, ол таулу кесини коммунист джолун тута биледи. Хамзат, джылны кыйын сагъатында огъай, джылны тынч сагъатында, ишчи адам солургъа заман табхан сагъатында огъунакъ да ол кесине солур заман чыгъармагъанды. Ол ишлеген бёломде мен кыш, джай да болгъанма. Аны бла бир талай джолда тюбешгенме,— дедим мен да. Не этерик эдим: адам кеси алайда болмагъанлай, мен ангылагъаннга кёре, анга керексиз сёзлени айтсала. Мени орнумда, аны таныгъан болса, къайсыны айтыры да алай эди...

Аны хыртха ургъан тамадала да ангысыз-ла уа болмазла. Аланы дыгаласлары уа кеслерини терсликлерин, кеслерини оздуруб ийген ишлерин джуудургъанлары эди. Ала, не мадар да этиб, ариу бла, эрши бла да Хамзатны бёлюмюнден къалгъан бёлюмлеге бичен юзерге кюрешедиле. Былайда, тюз айтсакъ, ол алагъа бичен бермей къойса да, эркинлиги барды. Не ючюн десенг, аны биченликлери къалгъан бёлюмледен эсе азды. Ишчи къолланы уа, сормай да къояйыкъ: ала андан джетишимдиле. Алай а олишлете, ишлей биледи...

Джашауда тюрлю-тюрлю джолла барадыла. Аллай джорукъланы бири да бизге джол иёгер бола, биз экеулен да болуб, совхоз бёлюмню конторуну аллында тюшдюк. Ишибиз уллу болуб тюл, алай а халкъны берген борчун бир кесек толтуралсакъ, деген акъылда.

Танг джангы белги бере, комсомолну секретары бла мен совхозну бёлюмюне ашыгыш кирдик. Бизни эслегени ючюн да уллу джарсымай, иги саубитген, къара шинли адам, кенг офицер белибаууна да къолун джетдире:

— Келигиз, келигиз, джууукъ болугъуз, багъалы къонакъла! Кюн бокъланмагъай эди: сиз, солуу кюн огъай, иш кюпледе да алай джожламаучан шой эдигиз да,— дей, бёлюмню тамадасы сумкасына узалды.

— Джетишдиралмагъан, озгъан затларыбызны сагъынмазгъа, биз да джангыдан къошмазгъа,— Магомет да эки къолу бла да Хамзатны къолун тутду.

Сандан бир болмаса, бёлюм тамада ыш-

армай да сѣлешмеучен эди. Бу джол а, ишине, мал кѡшлагъа ашыгъыб тургъан болмаса, бизни лекция окъурубугъа тынгыларча кѡрюнмеди. Ол анга огъай боллукъ болмаз эди, биз ашыкъмасакъ. Алай болса да, не этерик эдик, кѡбден бери джокъламагъан джерибизге бизге да айланыргъа чѡб тюшгенинде, анга кѡшулургъа таукел болдукъ. Да, не этерик эди, Магомет да, алай ушатмаса да, къагъытларын чыкъгъан джерлерине джыйды.

Къарангыды. Чыкъдыкъ сыртха. Багъылыб тургъан атла пырх-чырх этедиле. Биз атларыбызны ауузларын кыйналыб тыябыз. Хамзат а, бир болумда, не аллыбызгъа чыкъмай, не артха созулмай, орталыкъда келеди. Биз бир-бирибизге къараб, джылы мекамда жангы хапарла айтыргъа келебиз деб, джалан сыртха чыгъыб къалгъаныбызгъа сейирсинибиз.

Къара сюрюлюб тургъан сабан ызланы юсю бла таудан ургъан джел джазгъы къарны сюрюб ышыкъ джерлеге къуяды. Ёзен ичледе джылына башлагъан джер мында алкъын сууукъну тарта турады.

Танг да джарый, бизни джукъ сорлугъубуздан тюнгюлюб, бѡлюмню тамадасы кеси башлады:

— Бизни бѡлюмде 1500 га джерни орнуна 2000 га джер сюрюлгенди. Он минг тоннадан артыкъ мешхут да къуйгъанбыз. Не туар бау, не кѡй стауат, не юй-арбаз кѡймай, бютеу кюнню салыб тазаларгъа кюрешгенбиз.

Тауланы башлары къызардыла. Кюнню би-

ринчи таякълары бу сабанчыкълагъа да тюш-
дюле. Аллыбызгъа тюрю-тюрю джер бакъ-
гъан машинала да чыкъдыла. Башлары джа-
былыб тюдю ансы, аскер мизамдача, кесле-
рини сыйларына кёре тизилибдиле. Чынг ал-
да гусеницалы тракторла, аланы ызларын-
дан резин чархлыла, чынг артларындан а се-
ялкала бла плугла. Аланы барына да ремонт
этилиб, джау да сюртюлюб, ишге хазыр бол-
гъанлары уа белгилиди.

Комсомол секретарны меннге къарагъаны-
на кёре, джолубуз узакъ, алкъын бошалмаз-
лыгъы ангылашыныбды. Ол затха алай ми-
ниб айланыргъа юренмегенин танытады.
Джол устабыз, къарт коммунист а бизни
джазыкъсынырча кёрюнмейди. Ол джолну
джол узуну совхозну малларыны, джерини
юсюнден ушакъны бардырады. Ишчилени
бир къауумун махтайды, бир къауумун а
хыртха урады.

Ол кюн ыйых кюн эди. Кечени бир арасы-
на дери Магомет да, мен да солуу кюнлюбюз-
ню Хамзатны кюнлерини бирине къошуб, бё-
люмню байлыгъына айландыкъ. Совхозну
къалгъан бёлюмлеринде бичен, адам джети-
шмей тургъанлай, мында уа, къайсы къошха
барсанг да, хар затлары джетишимли эди.
Къайда да малчыны иши тынч тюлдю. Ала-
да малланы токъ этиб, сууну заманында
ичирмей, тынчлыкъ болмайды. «Мал, сени эти-
нги ашамай, кесини этин ашатмаз» деб таулу-
лада сёз барды. Ол кимге да белгилиди.
Анга ким да шагъат болур.

Ол кече бир къошда тынчайыб, Хамзат ал-
лыбызда, биз да ызындап барабыз. Энди уа,

башыбызгъа бош болдукъ деб турсакъ, ол бизни сют фермагъа алыб барады. Эртден саууу башланганды. Бир джаш тиширучукъ, толгъан сют челегини башындан кѣмюгю тѣгюле, бир къолан къунаджинни тубюнден ёрге къобду. Багъылгъан ууаныклача, эсирик къунаджинле бизни таба бурулдула.

Хамзат мал ашны къалай, къачан хазырларгъа керек болгъаныны юсюнден бир талай затны айта, бизни ийнек саууучула бла танышдырды. Былайгъа дери ышармай, бери келиб ишчилерини юсюнден хапар айта башлагъанында, эки эрни бир-бирине джетмей, аланы махтаб башлады:

— Бу къаракѣзчук Жигаланы Катинады. Бу уа областха белгили Боташланы Суратды. Была экиси да алгъан борчларын бир бла джарымгъа толтургъандыла.

— Алаймыды, къызла?— деб, бизни Магомет да ышарыб, къызла бла иги джууукъ танышдырыргъа таукел болду. Ол тубеген джеринде кимни болса да бир алчыны юсюнден джукъ джазмаса, тынчыкъ табмаучан эди.

— Алайды! Сиз а къайдансыз?! Эшта, сиз бу джуртладан болмазсыз. Ансы бир джангы джукъ эшитирик болур эдигиз.

— Да сиз бизни къашыбызгъа салыргъа айланасыз да. Муну уа таний тургъанлайыгъызгъа къыйдыра болурмусуз?— деб, мен да комсомол башчыны къорууларгъа изледим.

— Бизде сѣзню къыйышдырыб айта билген джокъду. Ол керти бизни секретарыбыз эсе, бизни къалай ишлегенибизни да къалай билмейди. Сизни алай кѣлюгюзге келмесин:

«Бу кызыла маллагъа къарай билгенден сора, башха джукъну эте, тындыра билмейдиле»,—деб. Огъай, аллай акъыл алмагъыз. Бизни ичибизде аллай кызыларыбыз барды: саугъандан сора, юй да тутта, сабийге да къарай биллик кызыларыбыз.

— Сен быллай накъырдала бла кимни болса да юсюбюзге бир учурлукъ болурса, — дей, бары да, бизге да къарамагъанлай, бирден кюлдюле.

Бизни Магометибиз кызарды, бетине тер урду, уллу уялды, джерге кирлик болду.

— Иги джаш, сен былайын джокълай турсанг, уяллыкъ да тюл эдинг. Кесинг махтарыкъ ишчилеринги да кесинге илиндирлик тюл эдинг. Бу джолдан сора, эшта, бизни бёлюмню разы этерге кюреширик болурса. Барыбыз да бир мюлкде урунуб, бир-бирибизни иги танымасакъ, тышындан къарагъан кёз да айыб этер,—деб, Хамзат Магометни сыртындан къакъды.

Абайхан улуну кысыр тууарларында да болдукъ. Анда Магометни башчылыгъы бла маллагъа аш берирге да болушдукъ. Магомет къойдан джууаш болду. Ол ызына алай ашыкъмай, кимине болуша, кимине лекция окъуй, ол кюнню да ингирине дери малчылада айландыкъ.

Кысыр тууарланы да кефлери аман тюл эди. Хар кюн сайын, хар бири 400 г орнуна 700 грамм эт кёша эди. Кыш малланы алай семиртмеклик тынч болмаз. Алай бёлюмню хар кёшунда ол болум танылыбды.

Алайдан да къой кёшлагъа атландыкъ. Токъланы Хызырны къайыр итлери аллыбызны кесдиле. Артыкъсыз да, къараууз

бойнакъ атны юсюне-юсюне секиреди. Сейир-
сишиб, артдан къараб тургъан бѣлюм тамада
алгъа чыкъды, самырлагъа ариу айтыб, ол
кесин танытды. Ала, къуйрукъларын да бул-
гъай, уллу уялгъанча, аллыбызны бош эте,
бау таба айландыла.

Ол джыл да, къалгъан джыллача, Хамзат
тамадалыкъ этген бѣлюм районда огъай, об-
ластада да биринчи оруну алды. Анда ий-
нек сауучула хар ийнекден 2500 кг. сютню
орнуна 4000 кг. сют алыб, къралгъа ѣтдюр-
дюле. Джазгъа да малланы чарпыусуз чыгъ-
ардыла. Къой къыркъыуда да 3 кг. джюню
орнуна 4,5 кг. джарагъан джюню алдыла. Ай-
тыб къояргъа, не джаны бла алгъан борчла-
рын артыгъы бла толтурдула.

Бу бѣлюмню къайсы малчысына, къайсы
джерчисине тубсенг да, аланы бетлери кел-
бетли, сѣзлери джарыкъ, къымылдагъанлары
тириди. Эшта, джашаулары да аман болмаз:
хар къошда радиоприемник, юйлериnde те-
левизорлары кѣрюнеди. Кютген маллары уа
кефлидиле. Хар мал стауатны ичинде кѣм-кѣк
тишле къаланыбдыла. Къалай эсе да, къарт
большевик адамына, малына да тилин ангы-
лата биледи...

— Хамзат, сизни бѣлюмюгюз совхозну
бешден бириди. Сизде хар зат джеттишимли
кѣрюнеди. Алада уа не эсе да болум алапат
тюлдю. Биз барабыз да ара мюлк ючюн кю-
решебиз.

— Сен, джигит, бу ишде ишлей келгенсе.
Алай болгъанлыгъына, не кѣб ангыла, не
джукъ да ангылама: мен сени айтханынгы алай
кесгин ангылаялмадым. Сен айтханынга кѣре,

биз экибиз да бирча болургъа керекбиз. Алай эсе, сен кеч къобуб, эртде нек джата са? Мен былай мазаллы, сен алай гитчечик нексе? Биз алкъын социалист джашаудабыз. Ол себебден, ким къыйналыб, иги ишлесе, ол иги да джашар, ол ара малны да инджитмез, ол алагъа къарагъанлагъа да эс бёлюр.

Ма былай менича. Алай болмай, ауузундан сора башха хайыры болмай, заманында мал ашын джыймай, бауларына къарамай, белин ары-бери бюгюб айланса, ол джунчумай не этерикди?.. Мен ангылагъаннга кёре, сиз ала ны келечилерине ушайсыз. Мен бир джолда да огъай демегенме. Хар джыл сайын кесибизге хазырлагъаныбызны ючден бирин бериб тургъанбыз. Бу джол да бергенбиз. Алай а, аны да азгъа санай эселе, энтда берейик. Биз да чегиб, ёлчелеб беребиз ансы, малланы антауланы тюблерине бошлаб турмайбыз. Тилекчи болуб, боюнларын созуб айлангандан эсе, эшта, заманында ишни баджаргъанлары иги боллукъ болур эди...

Арадан бир талай джыл ётдю. Қъарт коммунистни бели бюгюлмеди, таулу джюрек таукел тебеди. Ол, Қъабарты-Малкъар университетни бошаб, «Алим агроном» деген атны алды. Бусагъатда Хамзат, совхозну терек бачхаларына тамадалыкъ эте, агроном болуб ишлейди. Ол мында да алгъан борчун 150—200 проц. толтурады.

Оноу бла иш къарнашдыла. Аланы бир-биринден айыыргъа джарамаз. Аланы экисин да тюз бардырсанг, ишингден къууандынг.

— Мен сизни таныгъанлы, Хамзат, къарт

болмайсыз, бирчалай турасыз, — дейме мен, анга джюрегим кѳууана.

— Сениге ант джетмесин, сен аны да кѳалай билмейсе, — дей, мени ары-бери силкиндириб, кюледи ол.

Отуз джылны бир усталыкѳда

Хусей алкѳын джашды. Ол кѳыркѳ беш джылдан энди атлайды. Алай болгѳанлыкѳгѳа, Хусей тири кѳымылдайды, аны санлары дженгилдиле. Ишлеген джылларын санасанг, пенсиягѳа чыгѳарыргѳа боллукѳду. Бу урунган джашны иш китабчыгѳын ачыб кѳарасанг, отуз тѳрт джыл ачыкѳ джазылыб туралы. Аланы тѳртюсю малчылыкѳда болса да, кѳалгѳаны уа таш усталыкѳдадыла. Аллай бир заманны ичинде ол бир иш кюнюн бош иймей урунады.

1943 джылды. Кѳанлы джау сыйлы Ата Джуртубузгѳа, азау тишлерин билеб, кѳараннети бла мыллыгын атханды: кюреш балы. Кѳызыл от джанады, элле бла сахарла кюл-кѳмюр болуб джанадыла. Ит фашистлени не хорлауду, не джан бериудю. Хар Совет адам, джюрегини теренинден ант этиб, ѳрге кѳобханды. Ма ол джыл, сакѳалмыйыкѳ чыкѳмагѳан таулу джашчыкѳ, Хусей, таш уста болуб, ара мюлкню юйлерин ишлеб башлайды. Аны биргесине ишлегенле да алай онглу адамла болмайдыла: сакѳатла, тишириула. Алай а ала, бир джаны бла анга разы бола, бир джаны бла сейирге кѳаладыла:

— Эй! Бала, сен сабийсе! Сен быллай кыйын иште ишлеяллык тюлсе, — деб, ариу-эрши айтыб да кёреди къарат прораб.

Джашчыкны бетчиги кызарса да:

— Джалымы ишиме кёре берирсиз. Къалай суйсегиз, алай: не юцен бирин, не экиден бирин, джалсыз десегиз да, — дейди Хусей, кетерге уа унамайды.

Къурулуш бригада биринчи къуралгъан сагъатда хар ишчи башы кыйгълы боладыла да, сабийге алай эс бёлалмайдыла. Джашчыкъ эки ишни да кеси этерге кюрешеди. Къалгъан ишчилеге ташны, тылданны башхала ташыйдыла. Ала хазырны къалайдыла. Мынга уа, джаш устагъа уа, киши болушмайды. Ол алгъы бурун ташны, кирпични ташыб, ызы бла тылданны келтириб, кеси башха къалайды. Ол кишиге кёлкъалды болмайды. Анга аллай эркинлик бергенлерине да бек къууаныбды. Джашчыкъ эришеди. Аны джити кёзчюклери уста салгъанлагъа илиннгенлей турадыла. Джашчыкны бютеу санчыкларына кёб кюлтюм тюшгенди. Алай а ол эринмейди, эрикмейди, кюн кюнден эришиую уллудан уллу, кючлюден кючлю этиб барады. Аны бла биргелей, ол къалагъан мюйюшчюк да мийикден мийик болуб барады. Джашчыкны кир иннети болмаса да, ол тишлени уа кысады. Ол да не блады десенг, уллулагъа оздурмазгъа, алагъа кесин ишчиге санатыргъа. Таб, тюзю бла да ишчилени бир къаууму бу сабийни ишчи бла ишлегенлени бирини сабийи болгъанын айыралмайдыла. Къайсыны эсе да камсыгы алай безий турады деген акъылдагъыла да джетишди.

Арадан юч ай озгъандан сора джашчыкъ толу ишчиге саналады. Аны санчыкълары на-зикчикле болсала да, аны джюрекчиги бла кёлчюгю уллулагъа оздурмай башлайдыла...

Къазах тюзле. Къышды. Боран уллу къобханды да терексиз элле къуу-шуудула. Джамагъатны ичинде саубитген эркиши эслемезсе: аякъ юсюне миннген-миннген бары да Ата Джуртларын сакъларгъа кетедиле. Ызына къайытхан болса да, къолсуз-аякъсыз болуб къайытадыла. Кёбюсюню уа аты-чуу да чыкъмай да къалады.

Бютеу Кюн батханны къолгъа джыйыб келген фашистле Сталинград урушда къарыуларын таныдыла. Джер юсюне сыйынмагъанла алайда тар кюбюрге джыйылдыла. Уллу орус суу алларын тыйды. Паулюсю махтаннган аскери, бир талай джюз минг адам пленнге тюшдю. Ол къууанч Къазахстаннга да джетди. Ол кючге андан да уллу кюч къошаргъа, Луговой районну тамадалары бир талай элни адамын джыйыб болумну ангылатдыла, джангы МТС-ни этерге оноулашдыла. Джюзден артыкъ адамны ичинде Хусей да барды. Аланы ичинде эки-юч устадан къалгъанла къарыусуз къартла бла сакъатладыла. Ма ол аман къыш таулу джашчыкъ Хусей, толу ишчиге саналыб, хуна къалагъанланы бири болуб, ишлеб тебрейди.

Къыш сууукъду. Ачы боранла къарыусуз санланы къалтыратадыла. Ышыкъсыз джепледе ачы аяз бла шакалла бирча улуйдула. Алай а, аллай джерлени биринде иш къызыу барды, мурукку этиб булджугъан да кёрмезсе. Джангы юйню проектин салгъан уста-

ны оноуу бла, ташны тылдансыз, кесин джонуб къалайдыла. Хуналары сyp-сыйдамла болуб, МТС-ни мийик къабыргъалары хар кюн сайын адам танырча ёседиле. Къарынлары иги тоймаса да, юслери иги джылынмаса да:

— Ай аманла! Джигит болугъуз: хар салгъан ташыгъыз фашистлеге бир ёлюм болсун! — дей, къазауатны отун чайнагъанла ууакъ тёлуге, тиширыулагъа кёл этедиле.

— Ма, бу да бирине! Ма, бу да экинчисине! — деб, Хусейден башлаб, ала хар кюн сайын салгъан ташларын санайдыла. Аланы салгъан ташлары уа ёсгенден ёсе, кёбден кёб бола барады.

Кертда деб, Хусей газетлеге къараб да санайды. Ол кюн къаллай бир ёлгенин, бюгюн а къаллай бир фашист джокъ болгъанын. Айтханларыча, алай да болуб барады.

Хурметли джазны ал айлары джетерге, кюнлени бир джылы кюнюнде узунлугъу джетмиш метр, кенглиги отуз беш метр, мийиклиги сегиз метрге джетген уллу мекамны тыйыншлы битдириб, Луговой районну къурулуш бригадасыны ишчилери къралларына саугъагъа бередиле. Аны ичине кёб тюрлю машина сыйынады: «ММ-газикле», «Урал-5», «СТЗ», «ХТЗ», «ЧТЗ». Ары дерн ачыкъ джерде ремонт этиб къыйналгъан трактористле энди уа джарыкъ терезелери болгъан джылы мастерскойда машиналарын джангыртадыла.

Хусейни терегенине кёре, джангы МТС-ни юйюне уллу-гитче да миллионнга джууукъ

таш киргенди. Қъарт аскерчилени айтханлары тюз эсе уа, фашистлени аскерлери седирегендиле. Анга уа шагъатды Сталинград фронт!..

Джайды. Чилле киргенди. Исси тылпыу джерге джабышыб тургъан болмаса, кёкге бошламайды. Ол джыл а 1957 джыл болады. Хусей, адам ортасы болуб, туугъан джерине къайытады. Ол мында, мастер ат алыб, къурулуш бригаданы бригадир болады.

Байрамукъ улуну ишчилери алай кёб да тюдюле. Алай болса да, была джетмей, «168-чи ат заводла» джангыз бир мекам ишленмейди, не ремонт этилинмейди. Анга бир талай джангы юй шагъатды: къой баула, тууар фермала, адамла джашагъан мекамла, 4-чи отделениеде клуб... Бу бригаданы берч къоллары кёб ишчини къууандыргъандыла. Артыкъсыз да Хусейни кёлу алай джарашады, ол алыб хунагъа джарашмагъан ташны буруб атыб ийсе, таш кесини орнун табыб къояды.

Бир джолда Қонзаводну бир бёлюмюнден къуугъун келеди. Тамадала ары-бери чабадыла. Сейир-аламат, юйле сюелиб тургъанлай, ючюсюню тюблерин суу алыб кетгенди. Алай болгъанлыкъгъа, тамада инженер ышандырмайды. Юйлени чачаргъа буйрукъ бериледи. Айхай, аланы ичинде джашагъанланы чыгъарыр джер болса уа. Болумгъа къарайды Хусей. Ишчилени уа ааны айтханына огъайлары боллукъ тюдю. Ол себебден, бригадир, арадан кёб заманны да ашырмай, джаз джунчуулагъа да къарамай, алада джашагъанланы да тышына чыгъармагъанлай, фундаментле-

рин теренден къазыб, хар метр джерни джангыдан ишлейдиле. Юйле оюлгъан огъай, водопроводларына, телефонларына деричин да джукъ болмай, бир талай минг сомгъа совхозгъа хайыр тюшеди. Анда да Хусей кесини чемерлигин танытады.

Байрамукъ улуну оноуу бла этилинген мекамланы ариулукъларына къараб турурса. Быйыл аны бригадасы алты джюз саулукъ ийнек сыйынган алапат бау ишлегенди. Бауну бир джанында да чыммакъ-акъ кормокухняны сюегендиле. Былайда ишлеген эки адам джыйырма джарагъан ишчини орнуу тутадыла. Джангы лагъымланы кючу бла он минг кюйгъа болурча бир биямукъ къайнатадыла. Была ишлеген мекамланы санлары ёсюб барадыла. Бу бешд жыллыкъда да аланы кюллары бла сюелгендиле: сегиз юйдегиге ишленген юч юй, оналтыгъа эки юй. Ала да ары дери ишлеген мекамларыны къатларында элге кюуат бериб турадыла. Быланы чемерликлери тыш къралладан келгенлени да сейирсиндиредиле. Быланы чемер кюллары джонуб сюеген таш къабыргъаланы ичинде асыл тукъумлу атланы хар бирине бирер комната ишленгенди. Къыркъ чабучу атха уа ненча бёлюм кереклисин а кесигиз санагъыз...

Хусей бир талай джашны, юретиб, кесича уста этгенди. Аланы бир къаууму да быладыла: Чомаланы Магомет, Хубийланы Хасан, Бердиланы Аубекир... Энди бу джашла кеслери башхаланы да юретиб башлагъандыла.

Хусейни бригадасы бешд жыллыкъ планны

юч джыл бла джарымгъа толтургъанды. Он-
унчу бешджыллыкъны да артыгъы бла тол-
тургъандыла.

— Хусей, къалайды саулугъунг, ишинги уа
джаратамыса?—деб сорсанг, ол ышарыб
къояр. Къайтарсанг а:

— Энтда ишлегенимча бир ишлерме деб,
муратым алайды,—дер.

Байрамукъланы Хусейни сураты сыйлы къа-
нгадан ышарады. Аны кёкюрегинде орденле-
ри бла медаллары кюнню таякъларыны тю-
бюнде джылтырайдыла. Ат заводла огъай,
районда да аны танымагъан джокъду. Бу тау-
луну сыйы уллуду. Аны сыйлы этген а аны
таза джюреги бла берч къолларыдыла. Ол
ызына къараб, ол замандан хапар айтыргъа
алай ёч да тюддю. Алай болса да, къойма-
санг, ол 1943 джылны бир сагъынмай къой-
маз. Салгъан ташларын да бармакълары
бла бир талайын санар. Алай а ол ненча юй
ишлегенин а билмейди: аланы санларын эс-
де тутхан а алай тынч болмаз.

Барды аллай доктор

Заман дегенинг сейирди: аны не ёлчелеб, не
чегиб, не аллын тыйыб, не бошлаб, кесинг
сюйгенингча эталлыкъ тюлсе. Заман тохтау-
суз алгъа чабыб баргъан бир джорукъду. Хар
озгъан такъыйкъаны, хар кюнню зыраф эт-
мей, аны тюз хайырландырыргъа боллукъду
хар адам.

Алкъын кюнню кёзю къарамагъанды.
Танг джангы белги бере башлагъанды. Кёк

чууакъды. Кёкде бир булутчукъ да кёрюнмейди. Мен да эртде кьозгъалгъанланы бирине саналыучанма. Алай болгъанлыкъгъа, менден эртде тургъанла да бола кёреме. Ишге баргъынчыннга, бир джумушкъу тындырайым, деген акъылда, элни кенг орамына чыкъсанг, иги танг къарантхасы болгъан, иги танг сюекли бир адам аллынга келе турур. «Арабий, бу ким болур?» — дей, къатына джууукълашсанг, ол а — эл доктор Халит.

Халит кесини юсюнден хапар айтыргъа алай ёч да тюлдю. Алай болса да бир-бирде, кетген заманны эсине тюшюре, джангы заман бла тенгleshдире, ол ашыкъмай хапар айтыб тебрер. Аны ушагъына юренмесенг, аны бла сёлешген тынч тюлдю. Ол, ашыкъгъанны сюймегенича, кеси да ашыкъмайды. Бир кесек къулакъ салсанг, кеси кесингден уялыб, ауузунгу джабыб тынгылайса. Мен бюгюн да алай болдум. Не этериксе: кесинг соруб, кесинг ашыкъдырсанг..

— Кенгде къалсын: бир джаны бла ол заманланы сагъыныргъа да керек тюлдю. Ол заманны джашауун келтириб, бизни бусагъатда джашауубуз бла тенгleshдирмесек, заманланы араларын айыраллыкъ тюлбюз. Ол себебден сиз меннге айыб этмегиз, мен сизге хапарымы бир кесек созсам, — деб, сёзлени узунуна, кенглигине джонуб тебрер Халит.

Бу докторну джыллыгъы келсе да, бу адам кесини джашауунда кёб тюрлю затха джолукъса да, ол сёлешген адамыны бетине къараса, аны бети кызара, сюйюмлю къан ура турур. Алай ашыкъгъан адам аны ауузундан керекли сёзню алгъынчыннга, тёзюмю тауусул-

лукъду. Биз да аллайын болуб сакълайбыз.

— Айтама да, тогъуз-он джыл болгъан сабий заманымда, атамы къайгъысы бла ууакъ аякълыла болгъан къошха элтдиле. Алай болмаса да, бола болмаз эди: элде, мени кибиклеге огъай, уллулагъа да иш джокъ эди. Аякъ юсюне миниб, къолуна таякъ алаллыкъ бары да малчылыкъдадыла. Къошну гёзенледен сюегендиле. Кеси да иги сюртюлмегенди да, джелчик къакъгъанлай, суу отунланы тютюнлери чалман оджакъ бла чыгъалмай, бизни кёзлерибизге кире, къошда тегерек бурулуб дыгалас этеди. Къойчула джетеулендиле. Бирибиз шапалыкъ этеди. Къалгъанла уа — уллусу да, гитчеси да, — бирерибиз бирер сюрюуюю джюрютебиз. Эм гитчелери менме да, мени аллымда да джети-сегизджюз ууакъ аякълы барды. Не этерик эдим: мен андан сора джашау кёрмеген эдим да, къолума бир токъмакъ джабышмакъ таякъны алдым, назик бутларыма ышымланы тартдым, аякъларыма туюлю чабырланы кийдим. Айхай, мен джай джайлыкъны юсюнден тарыкъсам а. Кёзге джукъ кёргюзмеген къыш боранланы юсюнден айтама.

Не уллу къыямытда да малланы чыгъармай, джаймай къояргъа мадар къайда. Отламай, куртде чёббашыланы излемей, аланы аякълары бла къазыб, джити тишчиклери бла юзмей къойсала, узакъгъа бармай къырыллыкъдыла. Аллай заманда не мадарынг боллукъду. Сора, кесинг кютгенлени бири болуб, ышыкъ джерледе сары къауданы излей, бораннга къатыша айланаса. Насыбынг болса, къойлагъа айтханынгы ангыла-

тырса. Алай болмаса уа, кьатхан чабырларынгдан аякъ бармакъларынг къарагъанлай, эртденден ингирге деричин чабханлай айланырса. Айхай, нек джарлы эдинг, аны бла кьалсанг а?! Сыртынга салам кюлтечигинг чайкъала, эки чабырынг созулуб, арыб кьошха келсенг да, сен гитче болгъанынг себебли, кесингден тамадаланы бузлагъан аякъ кийимлерин тешиб, тар ышымларын сыдырыб, джайыб, кьурутургъа керексе. Эски саламны бир джанына атыб, джангы салам бла болджарны джарашдырмасанг а, суу кийимлени кьурутмасанг а, малчы гютдюлени отну кьызыуна тизиб, кьып-кьызылла кьатдырмасанг а, сени джауунг да сенлей болсун. Бир-бирде тамаданы буйругъу да чыгъыучан эди: «Сен джашса, сени санларынг тиридиле, сен чынгъыб ёсрге керексе. Сен не кьой кьыйыргъа чыкъ, не, шапаны орнун тындыра, кечени бир арасына дери бир джукъгъа джара», — деб, кьалгъанла джукъласала хурулдаб, сен а сютню уюта, эртден азыкъгъа нардуула хазырлай тур. Ма ол сагъатда алай эди болум. Аны кьой да жьой: мен джаш, боран кечеледе стауатха чыгъыб, кёб тууайлагъанма. Бир джолда уа, ач джанлы бла, кьош итлеге болуша, ачы кьазауатха да киргенме. Къаргъа бата, терек бутакълагъа болгъанымы сыдырта бёрюлени ызындан кёб чабханма...

Халит, ашыкъмай, асыры акъырын сёлешгенинден, аны хар сёзю къачан чыгъарына ашыгъыб къараб тураса. Ол сени аллай болумунгу да ангылаб тургъанлай, эслемегенча этиб тургъан болмаса, алгъын болумундан бир да тюрленмез.

— Да, доктор, биз сакълагъан этебиз. Кесигизни да заманыгъыз алай болмаз, — десек, арлакыгъа созар. Алай а...

— Бир джолда къойла, тохтамай, ёрге-энишге чабыб, бир бек къыйнадыла. Не этерик эдим, санларыма къарыусуз тер уруб, салам кюлтечик да эталмай, ингир аязда болгъаным бузлаб, эки аягъымы сюйрей, сюрюуюмю ызындан къошха джыйылгъанымда, тамада хыны-хуну этиб, ашхам къарангыда салам джыртаргъа ийди. Айхай, къошда салам болмаса уа. Менден сора да бир талай сюрюуючу барды да, ала бирер кюлте келтирген эдиле. Бир къарт а, хар джол сайын да бир бла болмай, эки кюлте келтириучен эди.

Да, бар эдиле аллай заманла: «Қир, кийиз къамчи, джерге» деб. Ийнаныгъыз сиз, джашла, мен энтда башыма джыялмайма, не ючюн эте эселе да аллай къатылыкъ. Алай болса да, ненча ары-бери бурсакъ да, эшта, ол заманда джашау алай болур эди. Былай алыб къарасанг, джангыз бир зат тынчы бла этилинмей эди...

Халит адам бакъгъан докторлукъда ишлегенине отуз джыл. Таулуланы ичинде ол усталыкъда биринчи ишлеб башлагъанланы бирлери ол болгъанды. Бу таулу пенсиягъа чыкъгъанлы да болады бир талай джыл. Алай а, аны энтда джюреги джашды. Бир бешджыллыкъдан экинчи бешджыллыкъгъа ол, ишлеген джерде алчылыкъны кишиге бермей, алгъа баргъанлай турады. Ол ишин джарсытмайды, анга уллу эс бёлгенлей турады. Халит ишлеген больница алай уллу да тюлдю. Алай болгъанлыкъгъа, былайгъа кёб джерледен ке-

ледиле. Бу ауругъанланы джюреклерине ач-хыч табалады. Аны биргесине ишлегенле да ол мизамдан чыкьмайдыла. Ауругъанла къайда болсала да: не кьошда, не малла бла бирге, не джолда—къалайгъа да Халит джетеди, биринчи болушлукъну этеди. Бу таулуну аллын боран да, сууукъ да, къарангы кече да тыймайды.

Биз джатыб тургъанла бла да тюбешдик. Ала да, бир-бирини сёзюн бёлюб, докторгъа алгъыш этедиле. Ол, бир талай зат такъгъаны бла да къалмай, сыйлы ат да алады, «Саулукъ сакълауну айырма кьуллукъчусу» деген атны береди. Быйыл да джюрекге, башха, акъыл тамырлагъа къарагъан усталыкъгъа да экинчи диплом алады..

Бу сейир адам бла ушакъны башлагъаныбыздан ары, аны бла бир кесек ушакъ да этейик, аны айтхан хапарларындан бир кесегин да билдирейик. Биз мындан аллында дженгил айырылыргъа излесек да, артдан артаха уа биргесине бир кесек ушакъ этерге уа изледик. Не ючюн десенг, бу доктор, ишин джарсытмай, орта байлыкъгъа тюз иннет бла къараб, тенгликни джоругъу бла бара билгени себебли, уллу кёллюлюгю болмай, биргесине ишлегенлеге да кесин сюдюргени ючюн, газетледе, журналлада аты чыгъаргъа къалгъанында, биз да муну юсюнден бир джукъ джазаргъа изледик. Кертиси бла да, бу доктор, ишин тюз бардыра билгени бла биргелей, бир талай орунга ишленген больница-чыкъны ёсдюрдю, хар керекли затын джангыдан джангыртды...

— Халит, замансыз заманнга санамай эсе-

гиз, джашагъан джашауугъуздан, ишлеген ишигизден, джолукъгъан затларыгъыздан бир джукъ айтсагъыз разы эдик,—деб, разылыгъыбызны билдирдик.

Ол, бизни да олтурта, къашха башына да къолун джетдире, бир талай чам сёз да айта, былай башлады:

— Эшта, мени бурундан айтхан хапарымы алай джаратхан болмазсыз. Алай болса да, былай къарайма да, сиз мени къоймазча кёрюнесиз, — дей, ол багъалы заманындан энтда бир талай такъыйкъаны юздю.

— Қышды. Қъар къуяды. Боран да джер бла кёкню бир-бирине къошханды. Кече къарангыды. Аягъынг басханны кёзлеринг кёрмейдилс. Ачы аяз джик-джигинге ётеди. Артыкъсыз да, юсюнг аманыракъ болуб, къарнынг да суйгенича тоймаса. Тургъан юйюм бла ишлеген джерими арасы алай узакъ да тюлдю. Алай болгъанлыкъгъа кыш болады деб, джаным ичимде джокъду. Отха салыргъа уа джугъунг болса уа. Отун джокъ, кёмюр кёрмейбиз. Джангыз, заманында заман табыб, къаураланы джыялсанг, насыбынг дженгди. Ол болумсузлукъгъа джестерик тюл эсек да, аны бизге фашист Германия джетдирген эди. Бурун джашауда кесингча адамла артыкълыкъ эте эдиле. Қъазауатны заманында уа, кёрмеген эсегиз да, кесигиз билесиз, не да джетишмей эди. Унуталмайбыз ансы, ол заманланы кёзге кёргюзмезге да керек эдик. Алай а, историяда бола келген затланы бир джанына атыб, къулакъланы битеб, кёзлерибизни джабыб къояргъа джарамаз, — деб,

Халит бизге кёз кябакъларын буруб джити къарады.

— Сабий эдим, алай болса да, доктор, мени аз-буз эсимдеди, — деб, андан ары джукъ кьошмай, мен ауузуму джабдым.

— Кеч эте, биринчи джулдузла чыкъгъанлай, ишден келиб, джукъ да ауузланалмай, санларым ауур болуб, тынчайыргъа таяндым. Сууукъну кыystай, тонум бла башымы джабаргъа башлагъанлайыма: «Алло! Алло! Доктор, доктор! Сенмисе?! Дженгил джет! Кюн чыкъгъан джанында, элден бир джанына чыгъыб, бир къазакъ юй барды. Ма алайгъа. Эшитдингми?»—деб кесини сёзюнден сора меннге да тынгыламай, ёзенни бир джанындан экинчи джанына тууайлагъанча, телефон чолпуну таууш этдириб орнуна салды. Адам башына джетмесе, алай дженгил англагъан тынч тюлдю. Не этерик эдим, мурукку этерге мадар джокъ. Кийимлерим а юсюмдедиле. Сууукъдан кюркыгъандан тешинмей джатханма. Эрлей, къара сумканы сыртыма ата, къарт алашагъа джерни салдым да, тар ёзенни ёрге айландым.

Ёзенни сызгъасы бла бетиме джел урады, ачы-ачы сарнаб сызгырады, тюбюмде къарыусуз хайуанны джол бла бармагъа кьоймай, джолдан бир джанына чыгъартыб аджашдырады. Джарлы алаша, абын-сюрюн эте барыб, аллы кюртге тирелиб, тыйылыб къалады.

Да, сора, къарт алаша абыныб джыгъылса уа, сени джауунг да алай болсун: мен кесими эки бутуму арытыб, тёрт аякълана, джю-

ген билеклеге к̑адалг̑анлай, алашаны ызымдан тартарг̑а к̑орешеме. Айхай, нек к̑ыйнала эдинг, джауг̑ан к̑ар да т̑юшген джеринде орналыб к̑алса уа. Ол да кесин джелге сюрдюреди, чунгурланы т̑юзетеди, т̑юзлени тик этеди, джер-джерде к̑ортле к̑алайды. Кесим онгсуз болсам, тохтайма, к̑арт алашаг̑а к̑ючен-бутдан минеме. Мени к̑ёзлерим бир кесек джарыйдыла. Т̑юбюмдеги уа, не этсин, джарлыг̑а к̑амчи тийсе да, дж̑юр̑юш к̑ошалмайды, аллына ашыг̑ыб атламайды. К̑ёбгеми барлык̑ эди онгсуз хайыуан: абынады, к̑ортге б̑ёлене башлайды. Джазык̑сынама, кесимден эсе, аны джазык̑сыныб, атны к̑оюб кетерча болама. Андан со-ра, не этер мадарым барды? Аны бла б̑ютеу к̑арыууму тауусдум. Чынг артында алашам аяк̑ларын тик урду. Ур, джык̑, бир зат эталмайма. Аллына атламайды. Т̑юшд̑юм. Билг̑ы мен тартыб, созуб башладым. Алай болг̑анлык̑г̑а, не этерик эдинг? Мен да аны бла к̑ореше тург̑анлайыма, бир заманда к̑орт юзюлд̑ю. Алашам мени да с̑юйрей, экибиз да терен к̑улак̑чык̑г̑а к̑уюлдук̑. Азмы кетди заман, к̑ёб̑ю ёт̑д̑ю арадан, мен алайчыг̑ын эслеялмайма. К̑ореше кетиб, мен к̑ортню т̑юбюнден чык̑дым. Алашама уа тас этдим. К̑улак̑ны толтург̑ан к̑орт юзюлгенни чучхуб, к̑азыб, к̑азыб да к̑орешдим. Алай болса да т̑ёрт аяк̑лымы джуг̑ун да табмадым. Джан солуу этиб, тикни башына чык̑дым. К̑ара сумкам сыртымдан т̑юш мегенине да к̑ууана, ауур бутларымы дж̑юр̑юталмай, к̑юч бла с̑юйреб, к̑алын к̑арны джыра барама. Тохтаб к̑аллык̑ эсем да,

джюрек: «Алгъа! Алгъа»,—дейди да, артыма джыгъылгъандан эсе, аллыма ауаргъа излейме. Не да этиб, ол инджилиб тургъан тиши-рыугъа болушлукъ этерге керекди.

— Ауругъанны тиширыу болгъанын а къайдан билдинг?

— Кечени ол заманында тиширыула ауурсала чакъырыучан эдиле да, мен да андан ишекли болгъан эдим.

— Андан ары уа?—дей, нёгерим да тынгыларгъа сюгенин тынгысызлыгъы бла билдириб къойду.

— Энди, мындан ары къалай атларгъа билмей тургъанлайыма, джаугъан тохтады. Толгъан ай да, булут ичинден чыгъыб, къайры эсе да ашыкъгъанча, меннге кёл эте, мен баргъан джанына ашыгъыб тебреди. Булутла уа, боранны да кеслерине тартыб, къатышкьутуш бола, ары-бери къатышыб, бир-бири бла къазауат ачхандыла. Сууукъ болса да, табигъатны байлыгъы ачылды: узакъ болмай, къачан эсе да шоркъулдаб баргъан сууну эки джаны да бузлаб, ортасында, адам чынгаб ётерча, бир кесекчиги кёрюндю, мийик къаяла да, ма энди юсюнге ауайыкъ дегенча, энишге-энишге салыныб, туюю бла да къалын чегет кёрюндю...

Энди уа, джете болурма деген акъыл бла, арыгъан бутларыма арт кючюмю джибериб, кёкюрегими аллыма тутам. Адам бир затха эсин артыкъ айырыб бёлсе, ол, кёзлери бла кёрмегенлей, ич къайгысы бла билиб къояды. Аллайын, мен да бир джаныма бурулдум, арлакъда бир юй да кёрюндю, бир тауушла да чыкъдыла,

Ким не суйгенин ачыкъ айтсын, адам кьюу-анса, анга артыкъ кюч кюшулмай амалы джокъду. Мени санларым дженгил болдула, аякъларым кеслери алларына чабыб башладыла. Мени таба да экеулен келедиле. Мен да, кючюмю аямай, алагъа джетгинчиннге, къарантхаланы бири, ачы кычырыкъ этиб, къаргъа джыгъылды. «А, марджа, дженгил! Болушугъуз!»—деб, бир сабий ауазчыкъ да чыкъды. Мен да, къарыусуз тер басыб, къатларына джетдим, джангы туугъан сабийчик да ауузчугъун къарыусузчукъ ачды. Биринчи болушлукъну ойсурагъан анагъа эте, бурху суратчыкыны тонума чырмаб, анасын да къурт тешекден къобарыб, юйлерине элтдик.

Адамны джашауунда аллай затла да гюбейдиле. Мени ол аллай кёб ишлерими ичинде бириди...

Ахырдан ары, сиз кесигиз соргъунчуннга, мен кесим айтыб къояйым. Туугъан сабий джашчыкъ эди. Атына Эсен атадыкъ. Эсен артда, онунчу классны бошаб, аскер кюллу-гъун толтурургъа кетген эди,—деб, Халит, ушакыны бошагъаннга санаб, бизни да ашыра, ауругъанланы палаталарына кириб кетди.

Иши да, билими да тюз джолдады

«Абдулланы комсомол бригадасындан юлгю алыргъа тыйыншылды» деб бизни областны бир талай газетинде да бюллетень чыкъгъан эди. Андан бери ийнек саууучуланы арасында социалист эришиуге бир-бирин чакъырыб, ул-

ду джетишимлеге джетишгендиле. Къуру бу бригададан сора да, «168-чи ат завода» алай ишчиле бардыла: ала, бусагъатда джашау иги эсе, келир заманга да бир оноу болур демей, бюгюн бла къалмай, тамбла да не бла болушайым деб, бютеу эслерин, иги сакъышларын ары бурадыла. Аланы да алчылары Абдуллады. Аны бригадасыны членлери, патриотлукълары бла биргелей, кеслери да интернационалистледиле.

Ол, джаш комсомолчу, бир талай джыл мындан алгъа джаш тѳлюден комсомол бригада къураб, алчы бригадаланы эришуге чакъырады. Бу бир-бирин билген ишчилени ичинде: къарачайлыла, орусла, белорусла, черкесиле, абазалыла, ногъайлыла, тегейлиле бардыла. Была бир-бирин билиб, бир-бирине болушуб, бир-бирине уллу кѳллюлюклерин болмай, биригиб ишлейдиле. Онунчу классны джангы бошагъан джаш адамлагъа алында малчылыкъ бек кыйын тийди. Не ючюн десенг, ала алкын кыйын ишде чыныкмагъандыла, не мал халнин иги билмейдиле. Аны бла биргелей, малла джыйылгъан баулар тардыла, арбазлары балчыкды. Алай болгъанлыкъга, бу джаш адамлада талныу, бир-бирине эришмеклик уллуду. Ол болса уа, андан къалгъан затла уа аны ызындан сюркелерге хазырдыла. Бу джаш кызычыкда бла джашлада уллу кѳллюлюк, кыйынлыкъга бой бермеклик джокъду. Джол кѳргюз! Ишлет! Махта! Сѳк! Ала барына да хазырдыла. Бригадирлери кѳргюзген ишин была чыртда джарсытырыкъ тюлдюле. Анга уа Абдулланы джигерлиги, аны усталыгъы, арымай-талмай

кыалайда да джетпишиб айланнганы шагъ-атды.

Боташланы Абдулла, ма ол замандан башлаб, джаш нёгерлерине кёл эте, ишни кёлгъа алды. Малла джыйылгъан бауланы тар кёрюб,— аны оноуу бла ала бауну кыйырына, элли саулукъ ийнекге болурча, бир кыашбакъ кыошдула, арбазны тюзетиб, зыгъыр кыйдула. Джаш тёлюню бригадирни уа, аны бла да хош болмай, джангы бау ишлетир кыйгъыгъа кирди..

Джазды. Кюн ачылыб кеталмайды. Джангур а, челекден кыйгъанча, кыуяды. Кёзлеринги да ачалмайса. Айхай, аны ючюн суукъ сынса уа!

Таулу джаш, Абдулла, адетдеча, танг джангы ата, эшикге чыгъады, бёркюн джелкесине кыаблайды да Минги Тау таба кыарайды. Аны кёлю хош болмай: «Ма, энтда Чалбашны айрысына талгъыр булутла салыннгандыла!» — деб, ол ызына бурулуб, баугъа кириб кетеди.

Абдуллахны башына сагъышла басыннгандыла. Ала да быллай оюмладыла: «Тау джалпакъгъа малланы сюркюнчюннге, джаш тёлю окъуугъа чачылгъынчынинга, аланы кючлерни бла джангы бауну тюр тамалын салыргъа», — деб. Джаш тёлюню не табигъатны хынылыгъы, не бауну аяз тартыб тургъаны, не бичени азлыгъы джунчутмагъанды. Аланы бригадирлери да, башын энишге тутмай, хар джетпишмеген затларын аякъ юсюне салыргъа кю реше, кыйын кышны хорлаб, таб оноу бла малланы джарсыусуз джазгъа чыгъарды, алчы бригадаланы да озду.

— Былтыр, экибиз да бирге ишлеб башлагъан сагъатыбызда, сен тюлмю эдинг ийнеклени къатына барыргъа къоркъгъан къызчыкъ? Огъесе Фатимамы эди?— деб ,Абдулла Киреева Ольганы кёзлерине джити къарайды.

Не заманда да кеси аллына уяла тургъан къызчыкъ акъкъаш къунаджинни тюбюн ариулай:

— Фатима да алай батыр а тюл эди. Мен а керти кёлум бла къоркъа эдим. Мен бери келгинчиннге, тёрт аякълы тууарны туура-сындан къараб кёрмеген эдим. Тюзюн айтсам, ол джити мюйюзледен а джюрегим чыгъыб кетерге аз къала эди. А энди уа, быладан мени айырыб, окъуугъа да иелмезсиз,—дей, Ольга, Фатиماغъа кёз кыса, бир джанына бурулуб къызарды.

Боташ улу, тенглерине огъай, ауузлары сёлешмеген хайыуанлагъа да ангылатады тилин. Ол ишни къолгъа алгъанлай да, биринчи былагъа эс бёлдю: не амал да этиб, ийнекле ач болмазгъа, аланы маллыкъларын асылу тукъумдан къууаргъа, джатхан джерлерин кирсиз тутаргъа, заманында саууб, джелинлерин джумушатыб туурургъа. Аны бла биргелей, хар хайыуанны халисин энчи билирге, мадар табсала, кеслерини бригадаларыны кючю бла кышха бичен хазырларгъа. Ала, аллында этиллик ишни барын да джетишимли эталмасала да, артдан артха уа муратларына джетдиле. Комсомолчу джаш муратына джетди. Бу бригаданы хар ийнек саууучусу хар бир ийнекден кюн сайын бир пуд сют саууб башладыла. Олсагъатда аллай бир саугъан,

Гитче Къарачай районда огъай, областда да джокъ эди. Аланы кюрешгенлери, аланы эришмекликлери зыраф болмады. Аланы юлгюге крайда да алыб тебретиле. Кимге да белгилиди: не заманда да алчы ишчи алгъышда айтылады. Кирееваны юсюнден назмула джазылдыла. Боташева Фатиманы уа суратын сыйлы къангагъа такъдыла. Абидатны уа джигерлиги «Комсомольская правда» газетде махталыб джазылды.

Коммунист урунууну джигерлерине джер-джерден къонакъла келедиле. Аладан юренирге боллукъду. Алада социалист борчун эки къат толтурмагъан джокъду. Ольганы хар ийнекеге кърал борчу 2500 кг. эсе, ол 4500 сют сауду. Абидат бла Фатима уа аллай бир планны орнуна Ольгадан да аслам саууб, биринчи орунну алдыла. Алагъа бу джетишимле алай тынч келмегенин а ким да биле болур...

Бир джолда биз, экеулен да болуб, ийнек къошха бардыкъ. Биз солуй, кёз ача бармагъанбыз. Биз газетни энчи келечилери болуб джолоучу болгъанбыз. Джазгъы кюн аязыбды, алай болгъанлыкъгъа, ачы аязчыкъ сызгъырыб турады. Кенг стауатда джан-джаныуар эслемейбиз. Къайдан эсе да теренден ийнек ёкюрген, бугъа гюрюлдеген тауушла келедиле. Биз, къайсы баугъа кирирге билмей, армау болуб тургъанлайыбызгъа, къаяланы зангырдатыб, бир заманда: «Та-та!»—деген эркиши сёзле эшитилиндиле. Энди уа насыбыбыз дженгди деген акъылда, ызыбызгъа бурулгъаныкъда, адам кёрмедик, бир бичен арба уа келеди. Арабий, ким болду бу?! Ол а

ким боллукъ эди, — ийнек ферманы тама-
дасы!

— Алаң, неди бу ишинг? Джыйырманчы
ёмюрде, биченин техникагъа тартдырыр ор-
нуна, арбаны кесинг тебериб келгенинг?

— Эшта, адам къол джетмей, не заманда
да, бир зат да кеси аллына ишленник болмаз.
Анга да бир оноу болур. Къайда, алчыгъыз
бирер сенек,—дей, Абдулла, бизни да кесине
къошуб, ийнеклеге аш чачдырыб башлады.
Алай бла биз бу алапат малчы джашны би-
ринчи таныдыкъ. Биз кесибишни сёзге устагъа
санаб, сёз къошабыз дегенинде, ол бизни ке-
сини айтханына джыйыб къойду. Не этерик
эдик: анга болушхандан сора, биз ферманы
эшиклерин таукел ачдыкъ. Кирсенг, аллайгъа
кир, джашланы бир къаууму шахмат деб,
шахмат ойнайдыла. Къызла уа кими китаб
окъуйду, кими къобуз согъады, кими къабыр-
гъа газетни хазырлайды. Биз да аузубузну
ачыб кирген болмаз эдик. Къызла бары да,
ёрге тура: «Хош келдигиз»,—дей, хар бири,
эте тургъан ишни къоюб, бизге бурулду.

Ийнек саууучуланы ишлеген джерлеринде
«Къызыл мюйюшлери» кёз аллыбызгъа ачыл-
ды. Иги эс бёлген адам бу комнатаны къа-
лай джасалгъанындан да биллики кимни
ишлегенин. Уллу китаб шкафы эки джаны
бла да эки къызыл байракъ тагъылыбды.
Аланы биринде «Обком бла облисполкомну
атындан алчы комсомол бригадагъа» деб кю-
мюш харифле бла джазылыбды. Экинчи бай-
ракъда уа «ЦК ВЛКСМ-ни атындан социа-
лист эришиуде алчылагъа» деб алгъышлай-
дыла.

Биз, Абдулланы къайры эсе да ашыкъгъанча кѳргеникде:

— Алан, сенмисе быланы барын да алгъа чыгъаргъан, огъесе аламыдыла сени тарта баргъан?— деб, нақтырданы алай орну болгъаннга санамасакъ да, айтыб а бошадыкъ.

— Тамадалыкъны, оноуну да, билимни, акъылны да бир-бири бла шох эте билиб, онгугъа-онгусузгъа да сѳзюп аңгылатыб, тюзлюк бла терсликни да тамалы бла сюзюб, В. И. Ленин баш эркинликни алай бла ачханды. Ансы, аңга деричини кѳбле кюренигендиле къангѳгюб. Алай болгъанлыкъгъа, бизни Ленинге дери джангыз бир алим, не революционер, не онглу адам да быллай джашауну ачалмагъанды. Аны айтханым, менсиз была ишлерин тындыраллыкъ тюл эдиле, деб айтмайма. Алай а сизни сорууугъузгъа кѳре джууаб къайтарама. Эшта, эки джанында да болур бир-бирине джакъ болушхан. Ишчиле эринчек болсала, тамада эталмазгъа да болур. Тамада орнунда болмаса да, ала да алай уллу джетишимлеге джеталмазгъа да болур эдиле.

— Соруу орнунда болмаса да, джууаб аны керекли джерине джыя билди. Алай болса да, Абдулла, солуу бла ишини бир-бири бла къарнашла этиб, къалай бардыраласыз?—деб, мен сѳзюм башха джары бурургъа изледим.

— Аны ючюн аталгъанды атыбызгъа, «Джаш тѳлюден къуралгъан комсомѳл бригада» деб. Ичлеринде джангыз менме джыл бла да, иш бла да тамада. Аны ючюн болур, мен хамаи да ишге ашыкъгъанлай турама...

— Кечмеклик тилейбиз. Энди сен да аңгы-

лагъан болурса, биз да, сенича, комсомолчула болуб, ачыкъ сѣлешебиз...

Бир талай джылны бу сют ферма биринчи орунну алыб, хурмет къангагъа джазылды. Кѣбюсюню уа кѣкюреклери орденле бла медалладан джылтырадыла.

Таулу джаш айтханын этдирди, муратына джетди. Ол, башы джангы джабыла тургъан джарыкъ терезелери болгъан, кенг этилинген ийнек ферманы къатында сирелиб, бѣркюн да артына этиб Минги Тау таба къарайды. Булут ышан кѣрюнмейди, джаугъан тохтагъанды да, таулары башлары джим-джим джылтырайдыла. Хыны хауа тохтаб тургъанчады. Тюрлю-тюрлю къанатлычыкъла кюнбетде къаяладан чегет талачыкъгъа къызыу учадыла. Абдулла, табигъатха эсин ийиб, эски къарачай джырладан бирин джырлайды...

Абдулла, иште алгъа баргъааныча, билимин да ёсдюреди. Урунганын да къоймагъанлай, зооветтехникумну бошаб, кѣб болмай институтха киргенди. Боташ улу иште кѣлтюрлю. Аны бѣлюмге мал багъычу врачха айырадыла. Ол мында да ишни къолгъа алды.

1972-чи джылны къышы артыкъ айырылыб къаты болду. Адамны, малны да сууукъдан къалтыратды. Мал аш артыкъ керек болду. Мал баулары ичинде суу быргъыла бузладыла. Малланы ёзеннге эндириб, суу ичирирге керек болду.

Бир ингирде Абдулла, ийнекни ачыкъ джарасын байлай тургъанлай, Абидатны ийнек сауаргъа мурукку этиб, мыдахча кѣрюб:

— Танг атмай нек сагъышлы болгъанса, къыз?— деб, аны къатына барды.

— Танг атхан огъай, ингир да болгъанды. Алай а аны мени ючюн айта болурса.

— Игитда айтама, кесинги ачыуландырыб турсанг.

— Ачыулапыб кимге ачыуланлыкъма. Кесимме терс.

— Алай дегенинг?

— Акъкъашым къайытмагъанды да къалгъанды.

— Къайдан?

— Суугъа къыстагъан эдим да,— дей, Абидат, тентирегенин ачыкъ билдирди да, эшик таба мыллык атды.

Абдулла, тонун юсюне къаблай, къызыны ызындан чыгыб, кеси аны орнуна къарангыгъа бёленди. Кёзге джукъ кёрюнмейди. Қъар джауады, боранлайды. Ёзге ичинде къалын чегет ачы-ачы сызгырыб шууулдайды. Чауулла джанындан да бёрюле улугъан тауушла келедиле. Джер-джерде чунгурла, ышыкъ джерлеге кюртле къаланнгандыла. Джел къарны ары-бери сюрюб, джол ышан да къалмай джабылгъанды. Қъарангы бла боран эки туугъан къарнаш болуб, ала бири-бирине къа-тышхандыла.

Джаш, абына-сюрюне, ёзеннге тюшдю.

Джаяу кёпюрчюкню да юсюн буз джабханды да, ол бир талай джолда буз кёпюр бла ары-бери ётюб да кёрдю. Хар эки атлагъаны сайын, къулагъын терекге салыб, тынгылаб тохтайды. Бир-бирде ийнекни атын айтыб да таууш да этеди. Алай болгъанлыкъгъа, Қюлан учду-кюйдю, тас болду. Ол, иги кесекни излеб, арыгъанмы этди да, джюрюгенин сабыр этиб, къарт дюккючге олтурду.

Джаш башын сагъышха бошлаб тургъанлай, андан узакъ болмай тёрт аякъланыб шыбыртсыз бир талай джаныуар оздула. Ол солуун бир кесек алгъандан сора, аны джюреги ишекли болуб, ол сюркелгенле кетген джанына мыллык атды.

Айхай, къаланган кюртлени джырыб ётген тынч болса уа. Бу да, санларын къара терге басдырыб, къая тюрбюнде мазаллы эмен терекни къатына джетерге, ийнек ёкюрюб, эки аягъы бла кюртю чача, мюйюзлери бла да бёрюледен бузоучугъун къорууй тура эди...

Абдулла, къолан бузоучукъну тонунa чырмаб, сыртына атыб, ийнек бауну арбазыны къыйырындан кирирге, Абидат да, ийнекни саууб, къолунда да фонары бла джолну джарытыб келе тура эди.

— Бетинг бир кесек джарыгъан шойду да, — деб, джаш къызны узун кирпичлерини тюрбю бла къарагъан къара кёзлерине биркесекни джити къараб тохтады.

— Не заманда да сыфатым алай болурму?

— Меннге кёрюне болур.

— Меннге уа сени бетинг огъай, хар бир затынг ышарыб тургъанча, алай кёрюннгенлей турады.

— Кёлюнгмюдю?

— Экили айтмагъанымы уа биле болурса...

Ёмюрню тёртден бири темир атда

Джазды. Кюн бла кече тенг болгъанды. Алкъын джылыу ышан а урмайды. Булутла юсюн джабыб тургъан болмаса, кюнню джыл-

тырагъан кёзю къараялмайды. Джабагъы къар къатыш джилигинге ётюб баргъан джазгъы джангурла къуядыла. Кёкню тюбю тюшюб къалгъаннга ушайды. Адам, мал да джарсыйды. Джашауну къыйын заманыды. Колхозда ишчи къолла джетишмейдиле. Эр-кишиле Ата джуртларын сакълайдыла. Арамылк а джукъаргъанды, байлыкъ чачылгъанды. Алай а, аны ючюн да къарамай, аны аякъ юсюне салыргъа кюрешедиле: къартла, тишп-рыула, сабийле, аскерден къайтхан сакъатла.

Сабан тюзлени учлары-къыйырлары кёрюн-мейди. Юслери чегет болгъанды. эки-юч метр болгъан лыбыта басханды. Колхозну бригадасында къуру юч эски трактор джорюйдю. Аланы биринде да Анзор олтурады. Андамында атла, ёгюзле бла да сабан сюрюрге кюрешедиле. Кюн бокъланыб болса да, Анзор къарангы кечени биринде «ХТЗ»-ны тюбюнде сыртындан тюшюб, тракторну хатхусун чучхуйду. Джашны бети, кёкюреги, къоллары къаппа-къара джаудан джылтырайдыла. Джангыз агъаргъан джери тишлери эдиле да, ала да бир кесекден къурум бет алдыла. Кечени ортасы уа болгъанды. Къаура оту да джукъланнганды. тракторист а темир атыны тюбюнден чыгъаргъа кёзю къыймайды. Бир джанын джамаса, экинчи джаны ачылыб келеди. Джарыкъ болмагъанлыкъгъа, ол, арткючюн салыб, къоллары бла сууукъ кечер агъачны къармады, бир талай джолну бурду да эки къурч пластинканы алыб, джангыдан тартды. Танг жангы бере, ауузундан да къара джауну тюкюре, таулу джаш темир алашасын сабан ызгъа джарашдырды...

Ма ол джыл фашист Германия, кеси къаз-
гъан уругъа тюшюб, кесини къанына боялгъ-
ан 1945-чи джыл эди.

Анзор джылны хорлам байрамын, кърал
борчну толтура, кърч машинасыны юсюнде
ѣтдюрдю. Ол кюн ол бир талай марданы тол-
турду. Джамаулу «ХТЗ» ынгычхаб, джерни
тырнакълаб, кърарыусуз санлары солуу изле-
селе да, юсюндеги тынчлыкъсыз джаш бо-
луб, бир талай кюнню кече-кюн да тохтама-
гъанлай, къаураладан джабылыб тургъан са-
банлыкъны сюрдю. Юсюндеги арну айтса,
«кърарт алашаны» тютюню кѣксыман чыгъады.
Алай болмай, Анзор ачууланыб, газындан
басса уа, тѣгерекни къара тютюннге алдыра-
ды. Не эсе да ол иесини не тилин ангыласын,
не къркыгъан этсин, айтханындан а чыкъ-
майды.

Къараб-къарагъынчыннга халкъ сакълагъан
кюз джетди. Джерни исси тылпыу къыздыр-
ды. Арыкъны бокъланыб келген сууу джетге-
нинде, Анзор сурген сабанлыкъллада кюзлюк-
ле джашнадыла. Джигер джаш темир алаша-
сын комбайннга такъды. Колхозну председа-
тели Андреев:

— Къуанч бла башла! Сени ишинг да Ата
джуртларын сакълагъанладан ѳартха къал-
майды. Ала да, биз муну табдырмасакъ, къа-
рынлары токъ болмаса, бизни сакълаяллыкъ
тюлдюле. Сен, джаш болсанг да, башса,—
деб, асхакъ бутун да суйрей, кърарт трактор-
гъа къызыл байракъчыкъны тагъады.

— Ата джуртума бир джукъ бла джарар
ючюн, мен да кече-кюн демей ишлерге сѣз бе-

реме,— дей. темир алашаны дюрюге джарашдырады.

Сабан ызны бир джанындан бир джанына уллу комбайны суйреб ётселе, эки арба бла бир, алтынча, саб-сары будай аладыла. Ол джыл ол джер хар гектары 30—50 ц. мюрзеу берди. Анзор, биринчи оруну алыб, выставкагъа барды. Анга кёб тюрлю саугъала да бердиле. Ол кыйын джыллада анга таза джюрсклерини ачыжълыгъы бла кёбле разы болдула.

Кюн-кюнде, джыл-джылдан къазауатны джараларын багъа, хар оюлгъанны, чачылгъанны аякъ юсюне салыб башладыла. Алай бла, Анзор, ишни жангыртхандан жангырта. 1952 джылны он айына механиклик курсу бошаб, кесни бригадасына къайтады. Аны комсомол-джаш тёлуден къуралгъан бригадагъа тамадагъа айырадыла. Иш джангыдан жангырады. МТС-ни оналты трактор бригадасыны арасында эришуу къозгъалады. Джашны, къоллары устача, оноуу да таб болады. «Анзору иш ызы» деб район газетни бетлеринде, алчы джашны сураты салыныб, бюллетень болуб джазылады.

Ол джыл джаш тёлуден къуралгъан бригада хар бир га чюгюндюр бачха ыздан 450—550 ц. татлы чюгюндюр джыяды. Хар бир тракторист саугъаларыны тышында бирер тонна шекер аладыла.

Бусагъатда Боташланы Анзор Красно-Курган орта школда инспектор болуб ишлейди. Аны юретген усталыгъы бла иги кесек окъуучу усталыкъ алгъандыла.

— Анзор, ненча сабийге усталыкъ берген-

се?—деб сорсанг, ол, башын ары-бери кымылдатыб, сагыш этер. Сен кыайтарыб сорурса. Ол заманда амалсыздан:

— Сапагыз кесигиз. Сиз да бир талай классны окъугъан болурсуз. Он джылны ичинде хар окъуу джыл сайын 30—36 сабий тракторну джюрютюрге эркинлик кыагыт алыб чыгады. Аны уа кѳб бла аз болгъанын а кесигиз билигиз,—деб ышарыр.

Ол билим бергенлени бир талайы, аскер кыуллукъларын тындырыб келиб, аталары ишлеген совхозда уруадыла. Кюз ишни заманында уа, Анзор да алагъа кыошулуб, чалкы ызгъа чыгадыла. Хар джыл сайын, была, джыйын кыураб, джюз тоннадан аз чалмайдыла.

Текеланы Магомет бла Лабко Николай аскерден былай джазадыла: «Багъалы устазыбыз, Анзор, Сейит улу, ал бизден тансыкълык танкист салам! Аны бла биргелей, биз сизге уллу разыбыз. Сиз берген усталык, сиз юретген темир алашала мында аскер кыулукъда бизге джарадыла. Сени урушуучу сохталарын дженгил заманны ичинде танкистле болдула. Биз огъай, сеннге аскер тамадала да разыдыла. Сержант Теке улу бла танкист Лабко».

Анзор ариу айтыргъа алай бек сюймейди. Алай болса да, ол окъуучулагъа тилни ангылата биледи. Аны кыатында, тракторгъа миниб, аланы бири кыылык эталмайды. Анга сыйынмайма деген болса да, ол аны дженгил айтханына джыяды.

Ол окъутханланы сохта бригадалары джигер урунады.

Ала совхозну ишчилерине юлгю кёргюзеди. Былайда бир талай кёргюзмеге къарайыкъ. Совхозну ишчилери эм иги джыйгъан кёзюулеринде 400 ц. гардош, 400 ц. тюб къобуста алгъандыла хар гектар сабан ыздан. Сохта бригада уа, нелерине да кеслери къараб, андан эсе иги кесекни артыгъы бла битдиргендиле. Была кар га джерден быллай бир алгъандыла: чюгюндюр 525 ц. гардош 27 ц, тюб къобуста 600 ц. Ол себебден, бютеу Россияны да, Совет Союзну да сохта бригадаларыны джыйылыулары Гитче-Къарачайны Красно-Курган орта школунда ётдю.

Ол юретген, ол берген усталыкъ бла бизни областны тышында кёб тракторист ишлейди. Ала алгъан усталыкълары бла эл мюлкню ёсдюрюуде аны бла джерчигине къошуладыла.

Анга шагъат — Арапов Александр, район бла областда сыналыб, джерни таза, ариу сюрюу джаны бла Ставрополь крайда да биринчи орунну алгънды...

Къайда ишлесе да

Кюн исси. Джолла букъу. Аяз къакъмайды. Хауа тохтаб тургъанчады. Бусакъ терекле бирча къымылдай тизилгендиле. Эл шошду. Къарт-джащ, эркиши-тишируу — бир джукъ бла боолушаллыкъла бары сабан тюзлеге тёгюлгендиле. Кюзлюкле алтынча саргъалгъандыла. Хар джан: джаныуар, юй хайыуан, кий-

икле, къанатлыла, адамла—была бары да хар кимге джан салгъан мюрзеуге эс бѣлюб къонгъандыла. Адамладан къалгъанла, таб заманы сакълаб туруб, ала ары джанлагъанлай, не кече бла, не ичине кириб бугъунуб, сютдеп толгъан бюртюклени чѣблеб тебрейдиле. Аны ючюн болур, анга кыйыны кирген адамла, аны бишер заманын да сакъламай, бир кесек алгъаракъ кюзлюклени кыйырындан киргендиле. Ала хар затны хазырларгъа, сабан ызланы тегереклерин чалыргъа, мюрзеу, къуюллу къджерни хазырларгъа, алтын будай бишген да этер.

Тохтаусуз барады ындар басыу. Сабийле, джангыз атла, ёгюзле, ийнекле дженгилген арбачыкълагъа миниб, мюрзеу тазаланган джерге желедиле. Алада да бош тургъан жо-къду: кими кюлтелени молотилкагъа тюртеди, кими саламны бир джанына тартады, кими мюрзеу сууурады, кими, арбасына джюк-леб, загоотпунктха ташыйды. Ишлегенлени арасында ишни чыгъарлыкъ эркиши кѣрмезсе. Ары къарасанг да, сакъатла, бери къарасанг да, тиширыула бла къартладыла. Алай а иш тохтаусуз кызыу барады.

Биз кѣрген «Крупская» атлы—къачан эсе да биринчи коммунаны къурагъан уллу колхоздады. Ишни бардыргъанла уа Гетманский Иван бла Батдыланы Сафардыла. Иван, бир буту да асхакъ, колхозну тамадасыды. Сафар бригадирлик, учетчиклик да этеди. Тамада сакъатды. Бригадир алкъын джашды. Председатель буйрукъ берирге залимди. Сафар а буйрукъну олсагъатлай тындырыргъа чабады.

Сафар, кюл бетли маштакъ алашачыкъгъа

да миниб, тюзню букъудан алдыра, чабханлай айланды. Қолхозну ындырына джетсе, ол агъач кюрекни да алыб:

— Ма, былай силдегиз!— деб, ханс урлукъла бла бирге къатышыб тургъан будайны джел ургъан джанына быргъар.

— Аны уа биле эдик, алай а...— деб, билдирир сабийлени бирн, не тиширыулапы ичинден, не ёрге кючден къобхан акъсакъал къарт. Алай бла джангыдан джарыр сериун болюб тургъан иш.

Бир кесекден къызыл тѣбечикле ёсерле, кѣб болурла, кюнню таякъларыны тубюнде алтынча джылтырарла. Сафар эрлей тѣгерекге кѣз джетдирир, джангы келген сабийлеге къол силкер, джашчыкъла бла къызчыкъла джетерле, джамаулу къолан мешокланы, къабчыкъланы таза мюрзеуеден толтурурла. Қалгъан ишни сабыр этиб, бары да джыйылыб, арбалагъа джюклерле. Сора, джырны да къутуртуб, Ата джуртларын сакълагъанлагъа ашырырла. Сафар а, асыры къууаннгандан, букъу басхан кирпиклерини тубюнде къара кѣзлери отджилтинчиклеча джылтырай, маштакъны белине секириб тюшер. Кѣзю кѣрген джерге джетиб, хар бирини ишине къарар, хар бирини ишине джарашдырыр, къарыусузуракъ кѣргенин солургъа бошлар. Аны бла да тынчлыкъ табмай, къарт анасындан къалгъан тана тулукъну къызыл будайдан толтуруб, арбачыланы ызындан атылыб кетер. Ол, аланы бирерине бирер чам сѣз айта, алларына чыгъа, заготпунктну эшиклерин къалгъан колхозчуладан эсе алгъа ачар...

Батды улу, бѣркюн ёрге эте, къарады да:

«Хар бюртюк зыраф болмай, фронтха — Ата Джуртну сакълагъанлагъа!»— деб, джазылгъан чакъырыуну эследи. Арбазда уа, ал кюнледен къалыб, энтда бералмай тургъанла толудула. Мюрзеу къотаргъан арбазда ары-бери бурулалмазса, букъугъа булгъаныб адамланы тегерекге чабханларындан. Сафар а, негерлерине да кёл эте, атдан тюшюб, келиб, талай темирли тартхан эски тана тулукъну кесини сыртына атды. Арыгъан джаш, тентирей-тентирей, мийик будай иргени къабыргъасы бла башына чыгъыб башлады. Ауур сауут алай мазаллы да болмагъан адамы джунчутханын эслеб:

— Эй, джигит! Эшитмедим деме! Ортасында атма, башына чыгъар!— деб, кирелени тюзетнучю къартчыкъ, акъ мыйыкъчыкъларын да бура, тюбюнден джумдуругъун тутады. Ол да, анга эришгенча, къартха джууаб да къайтармай, кеси кесине:

— Хайт де, марджа, бир эки,— дей, къыйналса да, башына чыгъарыб, къып-къызыл алтын бюртюклени энишге тегеди. Къабчыгъын да суйрей, мийикден ары-бери да бир къараб, тюбюнден чыкъгъанлагъа да джол къоя, тюбюне тюшсе, онгсузуракълагъа болушуб тебрейди.

— Да, къой, солу бир кесек,— деселе да, ол, букъудан эки эрнин бир-бирине къысыб:

— Алай деген къалай болады? Энди бу сауутчукъла бла уа бутларым къалтырамазла,— дер.

Ол кюн 1944 джылны кюз айларыны аллы эди. Алкъын фашистлени Ата Джуртубуздан толусу бла къыстаб бошамагъан эдик. Алай

болса да, уллу колхозда эки адамны джигерлигинден, аланы таб оноу этгенлеринден «Крупская» атлы колхоз областны ичинде планын артыгъы бла биринчи толтурадыла. Колхозчула сыйлы саугъала алдыла. Колхоз а Къыргъыз республиканы кызыл байрагъы бла саугъаланды.

Бир джыл МТС-ни тамадалары, колхоз бригадирни джаратыб, не амалла этдиле эселе да, кеслерине сыйырдыла. Аскердегиле къайыта да башлагъандыла. Алай а алкъын берч къоллары болгъан ишчиле джетншмейдиле. Колхозну иши артха созула башлады. Не этерик эди, Гетманский, къазауатда алгъан орденлерин да кёкюрегине тизиб, районнга джол салыучу болду. Кюреше кетиб, ариу бла да, эрши бла да бригадирин ызына сыйырды ол.

Андан бери тенгизге иги кесек суу саркъды. Заманла тюрлендиле, къыйын джылла къайытмаздан артха къаладыла. Къайда ишлесе да, Сафарны джигерлик бла адамлыкъ атмадыла. Ол тюрлю-тюрлю ишлени да сынады. Алай болса да хар бирине хорлатмай, хорлаб чыкъды.

Батдыланы Сафар арт джыллада сатыу-алыу джюрютген потребкооперацияны ишине тюшдю. Быллай иште ол биринчи ишледесе да, мында да анга ышаныб берилген къуллукъну къолгъа алды.

Толу онеки джыл болады 168-чи ат заводну рабкоопуна башчылыкъ этгенине. Алай бир заманны ичинде тюкенледе къралгъа алгъан борчун толтурмагъан болмагъанды. 1971 — джыл а рабкооп товар сатыуну пла-

нын 180 процентге толтурганды. Социалист эришнуде да районда биринчи орунну алганды. Анда ишлегенлени кёбюсю Коммунист урунууну джигери деген сыйлы атны алгандыла.

Бир джолда, мен бу очеркни джазарымы аллында, Сафар бла быллай ушакъчыкъ этдик. Ол сёзюю алай кёб айтыргъа излемегени себебли, аллын мен башладым:

— Сафар, мен сени эртдеден бери таныйма. Экибиз бирге да ишлегенбиз. Сен бир талай тюрлю ишни сынадың. Аланы ичинде джюрегинг бла суюуб къайсысын ишлей эдинг?— деб.

— Оллахий, тенгим, сен кесинг биле тургъанлай сораса. Алай болса да, сени разы этейим. Мен гитчелигимден да ёксюз къалгъан эдим да, мени киши эркетиб ёсдюргенди. Мен, аякъ юсюне мингенли, не ауур ишден да артыма туракъламагъанма. Мен ангылагъаннга кёре, иш бары да игиди. Ишлей бил, ансы. Алай, мени сартыннга, мен колхозда, совхозда, къайда болсам да, джеринде урунургъа сую эдим. Шо, тюзю айтама? Не байлыкъны да джер береди да? Былайда да кюрешеме, кълумдан келгени аямайма. Алай болса да, кълларын берч этиб, уллу тюзлени къаралтыб, андан алтын бюртюклени алгъанлагъа уа тансыкъ болама, — деб, Сафар кенгде кюзлюкге кълун узатды.

— Арт сёзюнг?

— Къайда ишлесенг да...

БАШЛАРЫ

ХАЛҚЫДА ДЖЮРЮГЕН КАПАРЛА

Шонтукъ акка	4
Джалгъан шагъагла	14
«Джюз эрли»	21
Тауджан бла асхакъ Къурман	29
Адемей бла Бабуш	36
Къызыл тауукъ	41
Эсеуа	45
Джангыз гаккы	48
Джаназыгъа джибермейдиле	51
Хадижа	52
Тенгле	56
Джыджыу	59
Майыл бла папыен	62
Ёлюк къанга	64
Джарашхан	67
Хаймолла	70
Бегене	72
Бедан бла тёрс	74
Саламырза бла юй бийчеси	76
Гошаякъ бла Дуппуш	77
Айна	79
Уллу гардошла	80
Къурум оджакъ	82

Қирит салғанма	83
Чокайчыкыны кызылары	84
Джасакъчыла	85

ХАПАРЛА, ОЧЕРКЛЕ

Амин (х а п а р)	89
Эришну (х а п а р)	97
Архан (х а п а р)	108
Чириген дюккюч (х а п а р)	126
Бернени сауғыасы (о чер к)	131
Коммунист (о чер к)	151
Отуз джылны бир усталыкъда (о чер к)	161
Барды аллай доктор (о чер к)	167
Иши да, билими да тюз джолдады (о чер к)	177
Ёмюрню тёртден бири темир атда (о чер к)	186
Къайда ишлесе да (о чер к)	191

ИБ № 854

Эриккенов Къазий-Магомет

А И Н А

Рассказы и очерки

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. И. Бекетов
Худож. ред. М. П. Бертник
Тех. ред. Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 10.11.80.
Подписано к печати 15.04.81.
ВУ 12643. Формат 70х90¹/₃₂.

Бумага типографская № 1.
Гарнитура литературная
Печать высокая. Усл. п. л. 7,3.
Уч.-изд. л. 6,9. Тираж 600 экз.
Заказ 4881. Цена 50 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, Черкесск, пл. Кирова,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская
укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

Э 77

Эриккенов К. М. Айна. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1981.

200 с.

В книгу вошли рассказы, в которых нашли свое отражение психология и сознание предков и современников, интересные сведения историко-этнографического характера, характерные черты прошлого и настоящего общественного и экономического уклада карачаевцев.

С(кар.)2

Э 4702260000—47 71—81
М 159 (03)—81

